Місто, яке лежало в степах України, стільки разів переходило з рук в руки, стільки бомб, снарядів і мін упало на нього, що там уже й брати не було чого, окрім хіба що битої цегли та обвугленого дерева, однак і наші, й німці з такою затятою люттю чіплялися за руїни, за кожен квартал, вулицю, площу, будинок, наче від того, за ким цей квартал, вулиця, площа, будинок залишаться, залежав результат усієї війни. І взвод молодшого лейтенанта Калинки, наполовину винищений в оцьому стертому з лиця землі місті, ось уже втретє чи вп’яте відбив один і той самий будинок, а точніше, те, що лишилось од нього: великий підвал і єдину вцілілу стіну, так посічену осколками й кулями, що вже й місця живого на ній не було. Щоразу, як поруч вибухав снаряд чи бомба, стіна хиталася так, що, здавалось, от-от завалиться, а на самісінькій горі, на четвертому поверсі, в уцілілому чудом куточкові кімнати їздило туди-сюди невелике ліжко, щоразу замалим не зриваючись у прірву. Бійці аж дух тамували, не відриваючи поглядів од того дитячого ліжка, а командир їхнього взводу — той і зовсім блід на виду і смикав комірець гімнастерки, що душив йому горло. І як би здивувалися бійці, коли б дізнались, що молодший лейтенант пішов на фронт з оцього вщент зруйнованого міста, що саме в цьому будинку він жив, а отой куточок кімнати — все, що лишилось од його квартири. І в отому он ліжку спав його син. Здивувалися б і зрозуміли б нарешті, чому ж їхній командир щоразу кидався знову й знову відбивати оцей нікому не потрібний будинок, а точніше — те, що лишилось од нього.

Калинку ж гнітив не тільки спогад про дружину та сина, які поділися невідомо де, не так вигляд оцього беззахисного ліжка, що кожної миті могло упасти донизу (йому щоразу здавалося, що там і досі лежить його син), а ще й велика неприємність, яка звалилась на нього тут, у цьому ж таки місті, під час позаминулого бою, коли німці вже вкотре їх вибивали — і вибили з оцього будинку. Саме тоді невідомо куди зник кращий кулеметник його взводу Асанов, зник разом з кулеметом, і поміж бійцями поповзла темненька чутка, що Асанов не вбитий, а перебіг до ворога. Де ж він міг подітися, адже німці не підбирали трупи наших

бійців. Коли в черговий раз відбили будинок, Асанова як не шукали, серед убитих так і не знайшли. Щез і кулемет.

І вже хтось наче бачив, як Асанов побіг в зовсім уже іншому напрямку — в бік німців. Хтось наче чув, як Асанов кричав, щоб вони не стріляли, бо він здається в полон.

Калинку вже викликали в штаб батальйону і попередили, щоб увечері, коли зовсім стемніє, чекав представника особливого відділу.

— Та припильнуй, щоб і твій Даніялов не змотався до німців! Услід за своїм землячком.

Сержант Даніялов, командир першого рою, і справді був земляком зниклого Асанова. Вони завжди трималися один одного, навіть спали разом, під одним плащ-наметом, і коли Асанов зник, Даніялов, шукаючи свого земляка, аж почорнів на виду. Блискав запаленими очима, сердито допитувався:

— Тавариш камандир, какой цволоч казал, що Асанов бєжал до фашістов? Асанов фашіст? Я фашіст?.. Какой цволоч казал?!

А "таварищ камандир" не знав нічого й сам. "Тавариш камандир" думав лише про те, що не відомий йому особіст обов'язково вчепиться в Даніялова і навряд чи так просто випустить його зі своїх рук. Недаремно ж його попереджали, щоб припильнував за сержантом.

Кілька разів Калинка підходив до Даніялова попередити, щоб готувавсь до неприємної зустрічі. Але так і не набрався духу сказати про це: в штабі суворо наказали нікому навіть не заїкатись про представника особливого відділу. І Калинка, скрушно зітхнувши, запитував зовсім про інше, і від того йому зовсім уже марудно ставало на душі: було таке, відчуття, наче він власноручно віддає Даніялова тому особістові. Даніялова, який не раз ходив із ним в атаку, який би, не

вагаючись, прикрив свого командира від осколка чи кулі,— в цьому Калинка не мав жодного сумніву.

Даніялов же, худий, з кривими ногами й маленькими, напрочуд красивими руками, з таким невдоволеним виглядом відповідав Калинці на його запитання, наче йому смертельно набрид і "тавариш камандир", і війна, і всі клопоти, пов'язані з нею. Поговоривши отак, Калинка винувато відходив, а за якийсь час знову йшов до сержанта.

Тому, коли з роти передали, що треба послати в район вокзалу розвідку ("Будемо відбивати вокзал"), Калинка одразу ж подумав про Даніялова. Подумав не тільки тому, що кращого розвідника годі й шукати, а ще й тому, що, пославши у розвідку Даніялова, він його хоч цього разу врятує од зустрічі з особістом, а може, й од гіршого. За час служби в армії Калинка наслухався про цю публіку всякого, тож не ждав од майбутніх відвідин нічого доброго. І вже, не вагаючись, знову пішов до сержанта й наказав йому збиратись у розвідку.

— Візьмеш двох бійців. Досить?

Почувши про те, що його посилають у розвідку, Даніялов ожив, досі насуплене обличчя його проясніло. Він явно зрадів, і Калинка ніяк не міг зрозуміти, чому він радіє. Питати, однак, не став, натомість додав:

— Підете, як смеркне.— Особіст мав прийти уже затемна.

— Зачем смеркне! — весело заперечив Даніялов.— А лук зачем!

— Лук?.. Який іще лук?

— Лук. Вон,— показав Даніялов на ледь помітний звідси люк каналізації.— Под землю нирньом — под нємцем прайдьом.

Калинка, трохи подумавши, погодився: а й справді, так буде безпечніше.

— Ви ж там ідіть обережніше. Мало що туди німці можуть накидати.

— Прайдьом! — безтурботно відповів Даніялов. І коли Калинка пішов, гукнув йому вслід: — Товариш камандир! — Підійшов упритул, гаряче глянув у очі: — Ти мінє вєріш, да?

— Коли б не вірив, не послав би у розвідку.

— Спасібо, камандир!

За півгодини розвідники, зібравшись, пірнули в підземелля. А ще за годину всіх офіцерів було викликано на командний пункт батальйону, і комбат, літній уже старший лейтенант з посірілим од втоми лицем, коротко повідомив, що одержано наказ про відступ. Підрозділи мають залишити місто рівно опівночі, щоб до світанку зайняти нову лінію оборони і приготуватися до зустрічі з ворогом.

— А розвідники? — вихопилось у Калинки.

— Уже послав? — розсердився одразу ж комбат.— Сказано ж було, коли стемніє! Хто тебе в шию штовхав?

Калинка винувато мовчав.

— Повоюй з такими командирами! Що тепер накажеш робити? — Комбат поліз до планшета, наче там лежала відповідь на останнє запитання. Не знайшовши, однак, потрібної відповіді, з досадою одкинув набік планшет.— Коли вони мають вернутись?

— До світанку. По темному.

— Гаразд. Щось придумаєм. До того часу тут ще лишаться наші люди... Товариші командири, відходимо рівно о дванадцятій нуль-нуль. Звірте годинники.

А коли вже командири виходили, затримав Калинку:

— Калинко, зажди... Думав залишити іншого, а тепер доведеться тобі. Твої розвідники, ти їх і зустрінеш... Розосередь бійців по всій лінії оборони батальйону, будете чергувати до світанку і потроху непокоїти німців. Хай думають, що ми всі на місці. Дамо ракетниці, виділимо набої, запасні диски до кулеметів... Та не жди, поки фріц в атаку полізе. Як тільки розвідники вернуться, знімай бійців і відходь. Щоб до світанку уже був за містом. Ясно?

— Ясно,— відповів Калинка. Він уже думав, як йому краще розставити по тій лінії оборони бійців. Сам лишиться в підвалі: сюди мають вийти розвідники.

— А, ще одне...— Коли Калинка збирався вже вийти.— Знову дзвонили з особливого відділу... Заварили ви кашу!.. Твій сержант ще нікуди не втік?

— Нікуди... Я послав його в розвідку.

Комбат вирячив очі так, наче його щосили здушили за горло.

— Та ти при своєму?! На нього вже, може, ордер на арешт виписано, а ти його в гості до німців!..

— Не в гості — у розвідку,— повторив уперто Калинка.

— Мовчать!.. Та ти хоч розумієш, що ти накоїв? Знаєш, чим все це пахне?.. Прогавили Асанова, а тепер слідом Даніялов...

— Товаришу старший лейтенант...

— Мовчать!.. Де ти і взявсь на мою голову? Ісусик Христосик! Ну, знай же, Калинко: ти нічого мені не казав, я нічого не чув. Не знав і знати не хочу! Заварив кашу — сам і розхльобуй!

— Можна йти? — спитав тихо Кялинка.

— Іди!.. І не здумай мені ще якогось коника викинути! Стратеги, мать вашу!

Козирнувши, Калинка вийшов. І потім, по дорозі до передової, і коли вже скликав командирів роїв та докладно й уважно пояснював їм, куди розводити і як розставляти бійців, весь час думав про незнайомого особіста, про наступну з ним зустріч, і думка ця його все більше гнітила, і йому вже хотілося, щоб німці, які сьогодні наче поснули, пішли в чергову атаку і зірвали наступну ту зустріч: не полізе ж особіст під осколки та кулі!

Але німці сиділи, як миші, й особіст прийшов, ледь стемніло: не хотів, мабуть, одстати од наших частин, які вже почали залишати місто. Тому він дуже квапився і, пройшовши у закуток підвалу, відгороджений плащ-наметом, прямо, як то кажуть, з порога скомандував:

— Приведіть звинуваченого!

При тьмяному світлі "катюші" Калинка таки роздивився особіста. Це був молодий лейтенантик з таким рожевим лицем, наче його все життя випоювали парним молоком. Йому дуже пасувала новенька форма, мовби щойно з цейхгауза, і жовта, що не встигла ще втратити свого первісного запаху, портупея. "Щойно з училища,— тоскно подумав Калинка.— Ну, цей замучить!" Він найбільше стерігся отаких "херувимів", як прозивали поміж собою старі солдати щойно спечених офіцериків, що прямо з училища потрапляли на фронт.

— То де звинувачений?

Не чекаючи запрошення, лейтенант сів на трофейний ящик з-під мін, що правив тут за стілець, розкрив такий же новенький, як і портупея, планшет.

— Ви кого маєте на увазі? — якомога ввічливіше запитав Калинка: чим більше не подобалась йому людина, тим ввічливіше він до неї звертався. "Ти хоч раз у житті вилаявся?" — цікавився балагула й матюшник комроти.

Особіст звів на Калинку здивовані очі:

— Вас що, не попереджали?

— Попереджали.

— То де ваш чучмек?

Калинка відчув, як у нього починають терпнути губи. В нього завжди терпли губи, коли його охоплював гнів. "Спокійно, спокійно",— наказав собі Калинка і ще ввічливішим тоном відповів:

— Пробачте, товаришу лейтенант, але в моєму взводі чучмеків немає. У мене є люди.

Рожеве обличчя особіста залилося фарбою, загорілися вуха. Він строго звів молоді бровенята, нервово поліз до планшета. Висмикнув якийсь папірець, з перебільшеною увагою втупився в нього. Вже офіційно сказав:

— Попрошу привести сержанта Даніялова!

"От ми й розсердились!" — подумав Калинка. Йому стало смішно.

— Прошу пробачити, але привести зараз сержанта не можу.

— Як не можете? — вражено спитав особіст.

— Сержант Даніялов пішов у розвідку.

— У розвідку? — Лейтенант все ще, здається, ніяк не міг осмислити того, що сказав йому Калинка. Врешті осмислив, зірвався з ящика: — Ви послали звинуваченого до німців? Ви знали, що я за ним прийду?

— Знав. І послав. Не до німців, до речі, а в розвідку. Окрім Даніялова, посилать було нікого.

— Ви не мали права посилать його в розвідку!

— Поки я тут командир, мені й вирішувати, кого куди посилати,— якомога спокійніше відповів Калинка.

Лейтенант якийсь час стояв мовчки. Обличчя в нього було зараз таке, наче його щойно вмочили в окріп. Кілька разів поправив портупею, відкрив потім планшет. Дістав чистий аркуш паперу.

— Сісти можна? — показав на столик, не столик, а дзиґлик, що його невідомо звідки притягли Калинці бійці.

— Будь ласка.— Калинка прибрав кухоль і ложку, звільняючи місце. Підсунув ближче "катюшу".

Особіст перед тим, як покласти папір, склав губи трубочкою, подув на стільницю, наче вона була розпечена і він хотів її остудити. Сів, знову поліз до планшета. Тепер на світ з’явилася німецька ручка, це був,

мабуть, поки що єдиний лейтенантів трофей, що його він побожно беріг: хоч ручка була у футлярі, він загорнув її ще і в папір. Обережно дістав, зняв ковпачок, дмухнув на перо. Схилився над аркушем, наморщив гладенького лоба. І Калинці, який вчителював до війни, юний оцей особістик здався таким схожим на учня, який сів писати диктант, що він не втримався од усміху.

Він і досі не відчував найменшого страху. Та й чого йому, власне, після того, що він пережив протягом оцих кількох діб, боятись? "Далі од фронту не пошлють, гірше од смерті не придумають". Смерть і без цього щомиті чатувала на нього, день і ніч стоячи за плечима. Калинка не знав іще, що ота страшна нелюдська машина, яку уособлював зараз юний лейтенантик, могла і послати далі фронту, і придумати щось гірше од смерті.

Особіст же тим часом закінчив писати, і почерк у нього був старанний, як у школярика. Звівся, подав ручку Калинці. Обличчя його було серйозне і строге:

— Попрошу підписатись!

Калинка швидко проглянув написане. То було своєрідне свідчення того, що він, Калинка, знаючи про те, що сержант Даніялов викликається на допит і допит цей зобов’язаний забезпечити, послав сержанта у розвідку, давши йому, таким чином, можливість уникнути арешту.

— Ви що, збирались його заарештувати?

Замість відповіді особіст знову поліз до планшета, дістав вузенький клаптик цигаркового паперу — ордер на арешт.

Лише зараз щось подібне до страху ворухнулося в грудях Калинки.

— Де підписуватись? — запитав глухо він.

— Ось тут,— тицьнув рожевим пальцем особіст.

Хукнув кілька разів на папір, щоб висохло чорнило, поклав до планшета. Недбало козирнув.

— Максимов, проведіть лейтенанта! — гукнув одному з бійців Калинка.

— Дурниця якась! — сказав сам до себе Калинка, лишившись наодинці. Змусив себе думати не про особіста, навіть не про ордер на арешт Даніялова, виписаний ще до того, як його допитали, а про те, як краще розставити бійців по всій лінії оборони. Взяв німецький автомат, вийшов з підвалу.

Надворі уже залягли густі сутінки. Обриси довколишніх предметів втратили чіткість, гори битої цегли, покрученого заліза, обгорілого дерева скоріше вгадувались, аніж проглядались, панував важкий дух горілого й товченого, а стіна підіймалася чорно навпроти ще світлого заходу і здавалася зараз набагато вищою, аніж була насправді "Стоїть!" — з раптовою ніжністю подумав Калинка, наче в стіні тій була й частка його, Калинки, істоти, і він стояв разом з нею, і трусивсь, і хитався од вибухів, і щербився болісно, але все не надав, щосили утримуючи ліжечко сина. Ще раз пригадав особіста й подивувався щиро, як можуть люди в оцій ситуації, коли все покладено на терези смерті й життя, займатися нікчемною, нікому не потрібного справою, вважати її найважливішою.

Доки розводив бійців по всій лінії оборони, що її займав батальйон, зовсім стемніло. Невидимі хмари почали накрапати холодним дощем, одразу стало сиро й тоскно, й по-особливому якось самотньо. Наче вони лишилися самі на цілий світ проти всієї німецької армії. Вертаючись до підвалу, куди мав вийти Даніялов з розвідниками, Калинка йшов од

бійця до бійця і промовляв кожному стиха, що все буде гаразд і що коли він випустить підряд дві ракети — червону й білу, всім сходитись до підвалу.

— А німці мовчать,— сказав один з бійців. У голосі його пролунала неприхована тривога.

— Постукай по дереву,— пожартував Калинка.

— Уже постукав,— відповів боєць, стукаючи по прикладу гвинтівки, й одразу ж праворуч, розпорюючи темряву, одна по одній злетіли дві сліпучо-яскраві ракети. Донісся якийсь крик, з гучним, властивим лише їй тріскотом вибухнула наша "лимонка", захлинаючись, озвалися німецькі автомати. Стрілянина злилася в гарячий клубок, покотилася шалено в бік наших позицій... "Даніялов!" — зблиснуло в голові Калинки. Перечіпаючись об камінюччя, падаючи й знову підхоплюючись, він кинувся в бік будинку.

Поки добіг, стрілянина вщухла. Тільки коротко й нервово, наче долаючись, диркало то в одному кінці, то в другому автоматною чергою.

Розвідники вже повернулись. Стояли посеред підвалу, омиті примарним світлом "катюші", а внизу на плащ-наметові непорушно лежав Даніялов. Він наче спав: зібгався в клубок, ще й руку під щоку підклав, тільки із скроні, з невеликої паруючої дірочки тоненькою цівкою стікала густа чорна кров. І Калинка одразу ж зрозумів, що Даніялов убитий: тільки у мертвого може спокійно сльозитися кров, не пульсуючи тугими гарячими поштовхами. Дивився на Даніялова, згадував особіста, і образа пекла йому груди.

— Товаришу командир!

Один із розвідників тримав шанцеву лопату.

— Могилу копати?

Калинка знову подумав про особіста, про ордер на арешт.

— Не треба... Понесемо з собою.— Провів по обличчю долонею, мовби змиваючи втому, що важко навалилась на нього, сказав обом бійцям: — Лягайте спочиньте. Незабаром будемо відходити.— Хоч наперед знав, що бійці навряд чи заснуть після пережитого.— Постарайтесь хоч трохи заснути. Я вас підніму.

Зняв із себе плащ-намета, старанно покрив Даніялова. Все, що міг для нього зробити...

За годину до світанку, тільки-но Калинка зібрався відводити бійців, німці пішли в атаку. Чи то котрийсь із оберів сп’яна переплутав час, чи сталася інша зовсім уже дивовижна причина, тільки в добре відрегульованій німецькій машині пробуксувало якесь коліщатко, і замість того, щоб дочекатися ранку та, добре поснідавши, піднятись в атаку, ворожі солдати ще затемна рушили в наступ.

Замиготіло, заблимало, запульсувало дальніми й ближніми спалахами, засвистіло, завило, зашелестіло — закипіло у вибухах, перемішуючи землю із небом, наповнюючи димом і чадом, канудливим запахом толу; захурчало, застогнало осколками, що не лишали, здавалося, нічого живого, а потім вогонь перенісся в наш тил, і як тільки снаряди та міни стали вибухати позаду, Калинка побіг до кулеметника, який засів під стіною, бо зараз мали з’явитися німці.

Вони й справді з’явилися одразу ж, хоч Калинка не міг їх побачити в густій оцій темряві: лиш пульсуючі вогники-постріли, десятки вогників, що, перебігаючи, рухались просто на нього, та густе тьохкання куль біля скронь.

Добіг до стіни, ускочив в окоп. Поряд з кулеметом непорушно лежав кулеметник. Калинка відсунув важке тіло мертвого, ліг на його місце. Пульсуючі вогники були вже зовсім близько, вони набігали на нього з усіх боків — Калинка поспіхом припав до мокрого холодного приклада, натис на гашетку. Кулемет ожив, затрусився, вогняні нитки трасуючих куль прошили темряву, віялом пройшлися попереду, змітаючи невиразні тіні,— Калинка бив короткими, злими чергами, гасячи то один вогник, то другий, бив, доки поруч упав безгучно снаряд і у вибусі, в спалаху, в диму підняв його разом з кулеметом у повітря. І Калинці перед тим, як він втратив свідомість, в якусь частку секунди, коли вона ще не згасла, здалося, що тіло його враз стало тонке, як листок, і, як листок, невагоме. Його довго гойдало в повітрі і все не опускало на землю...

Далі можна було б приступити до розповіді про німецький полон, про табір під Володимиром-Волинським, про колючі дроти й нелюдський режим, розрахований на те, щоб якомога більше полонених пішло з цього світу, а в тих, хто наперекір усьому лишиться живий, убити все, що нагадувало б людину; про тупий відчай і зневіру і про те, як Калинці врешті-решт вдалося втекти з того табору. Розповісти, як він пробирався ночами на схід, останні втрачаючи сили, як ховався по ярах та перелісках, як промерзав до кісток і мучивсь од постійного голоду, як долав якусь річку, сковану першою кригою, і як крига провалилась під ним і він лежав потім, обледенілий, на березі і йому вже нічого не хотілось на світі — лиш узяти й померти; як добрався нарешті до рідного села, в якому народився і виріс, до хати, де жила його мати, і як пролежав у тій хаті майже півроку, між життям і смертю гойдаючись, та могутній організм врешті переміг, і він звівся на ноги, і так згодом видужав, що коли повернулися наші та викликали його у військкомат, на медкомісію, то сказали, що "годен" ("годен" тоді казали майже усім, хіба що не було ноги чи руки); як він знову пішов на війну і повернувся в сорок четвертому після чергового тяжкого поранення; як працював спершу вчителем у рідному селі, а пізніше перебрався до того ж міста, з якого пішов на фронт на початку війни і в якому попав у полон, і викладав уже в педінституті; як повернулася з Уралу дружина, разом із сином закопавши в могилу і молодий блиск очей, і пишний полиск чорної

густої коси; про першу ніч, коли вони лежали, припавши одне до одного, і солоні сльози дружини все капали на широкі груди Калинки; про те, як поволі повертались вони разом із усією країною до нормального мирного життя з його відносною впорядкованістю й ситістю,— про все це можна було б написати велику повість або навіть роман, але нас кличуть інші події, тож доведеться хіба що згадати, що Калинка в час окупації, рятуючись од служби в поліції (було й таке), влаштувався в школу учителем і вів третій клас, поки й повернулися наші. Пригадую цей епізод лише тому, що він відіграє неабияку роль в подальшій долі Калинки, але про це ми розповімо пізніше, а поки що перенесемося до великого міста, щоб розшукати Калинку в трамваї, що їхав у бік вокзалу: повертаючись з відрядження, Калинка сидів у тому трамваї і тримав на колінах нехитрі подарунки.

Надворі була рання весна, перші дощі щедро омили місто, і будинки, й дерева, і вулиці були такі веселі та чисті, що аж хотілося усміхатись до них, тому й люди, мабуть, були, як ніколи, привітні й веселі, і не вірилося, що десь могла чаїтися чорна підозра чи ненависть. Калинка думав про те, як приїде додому, як порадує дружину ось цими подарунками, й не знав, що за ним пильно стежать і він догулює останні хвилини на волі.

Отой папірець, що його підписав під час війни тоді ще молодший лейтенант Калинка, не загубився, не щез, а невидимою тінню літав за ним усі оці роки, аж доки рука, від якої залежало, карати чи милувати, і яка звикла в основному карати, написала на ньому кілька слів — і Калинка, сам ще того не відаючи, в одну мить перетворився в небезпечну для нашої країни людину, державного злочинця, ворога народу, нерозривною часткою якого він був. А тому його треба було негайно затримати — кинути в похмурий кам’яний мішок, де лише сліпі голі стіни, та металеве ліжко, вузьке, немов під покійника, та окуті залізом двері з невеликим "вовчком", та жовтий вогник електричної лампи в заґратованому ковпачку замість веселого, яскравого, доброго сонця.

Є в цьому великому місті пофарбований у світло-сіре будинок, що його донедавна обходили, вбираючи голови в плечі. Окуті залізом ворота, здатні пропустити цілі народи, зафарбовані вікна нижніх поверхів, важкі масивні двері, скоріше схожі на могильні плити, двері, з-за яких ніколи не лунав сміх чи веселі голоси, які й розчинялися не вільно та легко, а ледь відхиляючись, як кришка лиховісної пастки. Будинок підіймався важким кам’яним громаддям на чотири поверхи вгору, але люди, які не бували у ньому, не знали, що він іще опускався на три поверхи донизу, ревниво ховаючи од стороннього ока своє підземелля. І коли б розрізати отой будинок навпіл, все підземелля нагадувало б жахливі кам’яні чарунки, що виповнювалися не медом чи лялечками — зародками майбутніх бджіл, а живими людьми. Мертва тиша залягала в тих стільниках, лише іноді клацне "вовчок", блисне недремне око наглядача та залунає ритмічне поплескування в долоні: то ведуть чергового ув’язненого на допит чи з допиту.

В отаку кам’яницю і потрапив Калинка. Йому нічого не пояснювали, не показали навіть ордер на арешт, а просто наказали сідати до машини, і повезли, й привезли, й відібрали всі речі, і роздягнули догола, а потім внесли пом’ятий перемацаний одяг і взуття, вже без ґудзиків, гачків та шнурків, і наказали вдягатись. Приголомшений, Калинка взувся, вдягнувся і лише тепер зміг більш-менш нормально мислити. І хоч як це дивно, його бентежило не те, що його заарештували, а думка про подарунки.

— Іди, в нас ніщо не пропадає! — нетерпляче штовхнув його в спину наглядач.

— Прошу не штовхатись...

— Іди! — крикнув наглядач, вищиряючи жовті, прокурені зуби.

Стенувши плечима (що з дурнем зв’язуватись), Калинка повернувся, пішов.

Вони йшли довгим вузьким коридором з залізними по обидва боки дверима. Час від часу наглядач сплескував у нього за спиною в долоні, і Калинка щоразу здригався широкою спиною.

В кінці коридору зупинились. Ворухнулася тінь, з’явився ще один наглядач. Побрязкуючи ключами, рушив до них.

— Новенький? — поцікавивсь байдуже, навіть не глянувши на Калинку. Підібрав ключ, відімкнув двері.

— Тобі ще довго діжурити? — запитав той, що вів Калинку.

— До ранку.

— Жаль.

— А що?

— Поїхали порибалили б.

Наглядач одчинив двері, так само не дивлячись на Калинку, кинув: "Заході!" Наче й не жива людина перед ним стояла, а бездушний предмет.

— Служба собача! — поскаржився він, з серцем спльовуючи на підлогу.— Двічі подавав рапорт про відпустку, і все одне й те ж: обождать...

Калинка ще стояв на порозі камери, не наважуючись зайти досередини, йому раптом здалося, що як тільки він зайде туди, двері зачиняться за ним назавжди.

— Чого став?

І не встиг Калинка рота розтулити, як наглядач спритним ударом упхнув його до камери.

Грюкнули двері, клацнув замок. Охоплений гнівом, Калинка метнувся до дверей, та одразу ж отямився.

"Спокійно, спокійно,— наказав собі, зціплюючи зуби.— Тут сталася якась помилка. Мене мають за когось іншого. Скоро все з’ясується, і мене, пробачившись, випустять..."

Довго стояв посеред камери, прислухаючись. Чекав, що от-от відчиняться двері і його відпустять на волю. Але двері були наче впаяні в стіну, і тиша запала таки й справді могильна.

Скільки він отак простояв, Калинка не міг би сказати напевно. Здавалося — вічність. Врешті відчув біль у ногах, оглянувся, на що б сісти.

В камері стояло лише вузьке металеве ліжко. Калинка підійшов до нього, але сісти одразу не наважився: така брудна, засмальцьована була й ковдра, і плеската подушка. Врешті прикрив подушку сірою ковдрою, що здалася трохи чистішою, послав зверху легеньке пальто, ліг на спину. Та як тільки ліг, клацнув "вовчок", і безбарвний, наче він і не людині належав, голос скомандував:

— Не лежати. Не спати.

Калинка схопився, кинувсь до дверей:

— Слухайте, коли мене випустять?

По той бік ані звуку.

Калинка постояв, постояв, знову ліг на ліжко. І відразу ж клацнув "вовчок", той же безбарвний голос з гнітючою одноманітністю повторив:

— Не лежати. Не спати.

— Слухайте...

Але по той бік. знов наче вимерло. Тоді Калинка, не витримавши, постукав у двері.

Клацнув "вовчок", з’явилася верхня частина обличчя. Під кошлатими бровами невдоволені очі.

— Що надоть?

— Коли мене випустять?

— Випустять?

Щось схоже на усміх промайнуло в очах наглядача. Клацнуло залізне вічко, "вовчок" знову осліп.

Калинка безпорадно оглянувся. Все, що відбувалося зараз з ним, схоже на жахне сновидіння. Відійшов од дверей, уже не ліг, а сів на ліжко. Сидіть дозволялось, бо "вовчок" не озвався. І Калинка, вже сидячи, став оглядати свій, як пін сподівався, тимчасовий притулок.

Камера мала прямі строгі лінії: стіни, підлога, стеля. Жодного виступу, жодного порушення отієї бездушної прямизни, за що можна було б зачепитись поглядом, відпочити душею. Стіни, стеля й цементна підлога мали однаковий брудно-сірий колір, наче тонкий шар плісняви розповзся повсюди. Він обволік навіть лампочку, що мерехтіла вгорі над дверима. В камері було тільки ліжко, прикуте до стіни, та ще в кутку, на

підлозі, стояла миска з дерев’яною ложкою. Миска була полив’яна й ціла, ложка ж геть вся погризена так, наче хтось її день і ніч кусав у відчаї.

Минала година за годиною, самотність ставала дедалі гнітючішою. Аж ось по той бік дверей пролунало якесь шамотіння, відчинилось невелике віконце, Пролунав тихий жіночий голос:

— Давайте вашу миску.

Калинка взяв миску, простягнув її у віконце. Жіноче обличчя зникло, натомість з’явився черпак, линув каламутну рідину в миску.

— Хліб видаємо зранку,— так само тихо сказала жінка.— На цілий день.

Віконце одразу ж і зачинилось. Калинка все ще стояв, тримаючи в руках повну миску. Повернувся до ліжка, поставив миску на коліна, нахилився, понюхав: каламутна юшка тхнула вареним картопляним шкаралущям, таку юшку його мати варила свиням.

"Невже тут оце їдять?" І за цією думкою одразу ж друга: "А в таборі? Не їли?.." Та однаково не міг змусити себе хоч покуштувати: поніс миску в куток.

За якийсь час клацнув замок, одчинилися двері (Калинка так і підхопився назустріч). До камери заглянув уже не той наглядач, що привів сюди Калинку, а інший: маленький та миршавий.

— Виході! — Бас у нього був, як у Шаляпіна.

Калинка вийшов у коридор, рушив знайомим уже шляхом.

І знову у нього за спиною лунало ритмічне сплескування у долоні, знову минали окуті залізом двері з сліпими "вовчками". Калинці вже починало здаватись, що він іде підземним цвинтарем, моторошним похованням людей. Та ось коридор врешті скінчився, вони піднялися двома поверхами вище, вже інший наглядач зустрів там Калинку і повів його далі.

Ступили до яскраво освітленого кабінету з великим вікном, з відчиненою кватиркою. Свіже повітря вливалося бадьорим струмком. Калинка вдихнув його так жадібно, що і в грудях заболіло, але то був приємний біль, який витискав із легенів сіру плісняву підземелля.

— Сідай сюди,— сказав наглядач, показуючи на табуретку, що стояла посеред кабінету.

Калинка сів, наглядач вийшов у сусідню кімнату, залишивши його на самоті. "Отже, випустять,— подумав Калинка.— Інакше мене не лишили б самого".

З цікавістю почав оглядати кабінет: адже навряд чи йому доведеться ще колись сюди потрапити.

Прямо перед ним стояв письмовий стіл з великою настільною лампою, поруч із лампою лежав якийсь довгий предмет. Калинка придивився пильніше і розгледів гранчастий канчук, сплетений з кабелю. Мимоволі здригнувся, бо пригадав подібний у концтаборі, що з ним не розлучався есесівець з охорони: легко перебивав ним хребти полоненим. Калинка одразу ж подумав, що це скоріше речовий доказ, що перед ним тут допитували якогось фашиста.

Перевів погляд на стіни, бо на столі більше нічого не було. Стіни були голі, ляше над самим столом, навпроти Калинки, висів портрет Сталіна.

Це був знайомий Калинці портрет. Колись, іще учнем, носив отакий на демонстрацію,— дороге обличчя вождя, ім’я якого давно уже стало для нього символом всього найкращого в світі. Сталін тут був у солдатській шинелі, а не у формі генералісимуса, у військового крою кашкеті — очевидно, ще довоєнний портрет. Він дивився просто на Калинку, так, як тільки можуть дивитися люди з портретів чи боги з ікон: пильно й незмигно. І чим довше розглядав портрет Калинка, тим більше йому здавалося, що Сталін тут зовсім інший, не схожий на того, якого він звик бачити майже щодня: на численних портретах та постаментах. Якусь нову, не знайому досі рису відкрив невідомий художник в обличчі вождя, але яку, Калинка довго не міг утямити. Врешті зрозумів: очі! На цьому портреті були зовсім інші очі. Не оті, трохи примружені, ласкаво усміхнені очі всенародного батька, а холодні й нещадні, повні важкої підозри. Куди б не дивився Калинка, він весь час відчував на собі важкий отой погляд. "Хоч би скоріше кінчали!" — подумав тоскно Калинка. Його дивувало, що минуло бозна-скільки часу, а до кабінету ніхто не заходив. Лише крізь прочинені двері чутні були далекі голоси, що переривалися не то сміхом, не то плачем.

Калинка не знав, що оце вичікування на табуретці, як і кілька діб, проведених самотою в камері, входило в докладно розроблений комплекс психологічної обробки затриманих, що за ним пильно стежать невидимі очі, і коли він, втрачаючи терпець, став неспокійно соватись, один із офіцерів у сусідній кімнаті погасив недокурену цигарку й перебільшено твердим кроком зайшов до кабінету.

— Добридень! — звівся назустріч йому Калинка.

Та офіцер навіть не повернув у його бік голови. Сів за стіл, висунув одну шухлядку, засунув, висунув другу, дістав кілька аркушів чистого паперу, поклав перед собою. Узяв ручку і став так її роздивлятись, наче вона вперше потрапила йому до рук.

Калинка, який стояв ні в сих ні в тих, знову сів на табуретку: офіцер навіть не глянув на нього. Вся увага його була зосереджена на ручці.

— Ви довго мене триматимете? — не витримав врешті Калинка.

Аж тепер офіцер одірвався від ручки. Подивився на Калинку, і щось подібне до усміху спливло на обличчя слідчого. Ввімкнув настільну лампу, спрямував її так, щоб світло падало просто на обличчя Калинки, а самому бути в тіні.

— Прізвище? Прізвище! — повторив офіцер нетерпляче.

Мружачись од яскравого світла, Калинка назвав своє прізвище.

— Ім’я?.. По батькові?.. Рік і місце народження?..

Записавши усе те, офіцер перестав скрипіти пером. Калинка напружено чекав чергового запитання, та офіцер наче заснув.

— Ви мені можете сказати, за що мене затримали? — вдруге не витримав Калинка.

Слідчий ще трохи помовчав. Потім із тіні пролунав його насмішкуватий голос:

— А ти, несщасний, не знаєш!

— А що я маю знати?

— Тут запитую я,— з металом у голосі відповів офіцер.— І чим відвертіша буде твоя відповідь, тим тобі ж буде краще. Так одразу зізнаєшся, чи трохи пограємось?

— В чому мені зізнаватись?

— Забув?.. Підказати?.. Гаразд, підкажу, я не гордий... У листопаді сорок першого року ти, рятуючи зрадника Даніялова, допоміг йому перебратись до німців...

— Даніялов не зрадник! — перебив Калинка обурено.— І не до німців пішов, а у розвідку.

— Пішов і лишився,— уточнив глузливо слідчий.— Де зараз твій Даніялов? В Канаді? В Америці? Чи вже тут: виконує завдання іноземної розвідки?

— Тут.

— Тут? — аж звівся слідчий.

— Тут,— повторив гірко Калинка.— У землі... Похований після того, як його принесли, повернувшись, розвідники. Уже вбитого.

— Та-ак... Казочки вирішив розказувати? На хрін нитку намотувати? Може, й сам не перебіг тієї ночі до німців?

— Тієї ночі я був тяжко поранений...

— Здорово ж ти, Калинко, навчився брехати! Тільки в нас це не пройдьоть! Не пройдьоть, Калинко! Востаннє добром запитую: будеш говорити правду чи й далі брехатимеш?

— Брехати не вмію! — Калинка відчуває, як у нього починають терпнути губи. А тут іще світло: б’є в очі, проникає у мозок. Двісті ват, не менше.

— Ну що ж, Калинко, не хочеш по-хорошому...

Слідчий вимикає лампу, і кімната береться мерехтливими колами. Калинка щосили зажмурюється, видавлюючи тьму з очей, а коли розтуляє повіки, кола зникають, і він уже виразно бачить слідчого. Той уже не сидить, а стоїть. Для чогось приставля до стіни стілець, залазить на нього, повернувшись лицем до портрета, запитує голосно:

— Товаришу Сталін, що мені робити з цією контрою?

І Калинці здається, що Сталін, не зводячи з нього сердитого погляду, починає ворушити губами.

— Га?.. Що?..— приклада слідчий долоню до вуха.— Ясно, товаришу Сталін!

Зіскочив з стільця, взяв канчук. Вийшов з-за столу, підійшов упритул до Калинки.

— Вста-ать! — І, не діждавшись, поки Калинка зведеться, з усього маху шмагонув канчуком по голові.

Калинці здалося, що його голова розвалилась навпіл. Нестерпним полум’ям вибухнув біль, потемніло в очах. Ухопився за голову, і долоня стала одразу липка й гаряча. А слідчий знову шмагонув його, уже по руці.

З коротким здушеним хрипом кинувся Калинка на слідчого. Збив із ніг, підім’яв, ударив у перекошене криком обличчя.

Скільки вскочило на допомогу своєму товаришеві, Калинка не рахував. Вдарили чимось важким по голові, одірвали од слідчого, гатили чобітьми в обличчя, у груди, в живіт. Один із них здерся на стіл, підстрибнувши, з усього маху скочив на Калинку.

Тріснуло, гупнуло, чавлячи серце,— Калинка захлинувся од болю і втратив свідомість...

Отямився в камері, на холодній підлозі. Був геть мокрий: одливали, певне, водою. Лежав, розп’ятий болем, хапав повітря невеликими ковтками: легені наче хто обтикав гострими лезами. Тремтів усім тілом, набухлі губи горіли вогнем, мучила спрага.

Згадав про юшку, що лишилася в мисці. Застогнавши, спробував звестись. Камера попливла перед очима, канудливий клубок підкотився під горло, його всього вивернуло, він довго лежав, ввіткнувшись обличчям у слизьку підлогу.

Врешті знову наважився. Цього разу, як не гойдалась підлога, вдалося звестись на коліна. Хапаючись за стіни, поповз у куток.

Жадібно пив коричневе пійло, поки губи торкнулися гущі. Видзвонюючи зубами, поповз до ліжка. Ліг, потягнув на себе пальто.

Випростався потовченим тілом, завмер.

Цього разу не стукало вічко у дверях, не лунала команда встати. Навіть наглядачі, мабуть, розуміли, що Калинка ні стояти, ні сидіти неспроможний.

Шість діб не викликали на допит Калинку. Про нього наче забули, закреслили в списку живих, поховавши заживо в оцій кам'яній домовині. Лише тричі на день відчинялось віконце, і жіночий голос, схожий на сумовитий поклик болотяного птаха, говорив одне й те саме:

— Давайте миску.

Калинка тепер не відставляв бридливо каламутне пійло, а жадібно з’їдав усе разом з денною пайкою хліба. Його почав мордувати голод,

він, як і колись, під час голоду в 1933 році чи пізніше, вже у німецькому таборі, ловив себе на тому, що довго і вперто думає про їжу.

Але більше од голоду, більше від ран та кривавих синців по всьому тілу мучила душевна травма, завдана під час допиту в ту пам’ятну ніч.

Щоночі снився один і той самий сон. Наче він лежить на цементній підлозі своєї камери, не в спромозі поворухнутись, лежить і не зводить напруженого погляду з дверей, що відчиняються повільно та лиховісно. Калинка напружує всю свою волю, намагаючись поглядом зачинити двері, бо знає, що їх одчиня, але нічого не може вдіяти. Двері відчиняються, і десятки чобіт вриваються до камери. Стрибають на нього, товчуть, б’ють у голову, в ребра, у серце. Задихаючись од власного крику, Калинка пробує затулитись руками, а чобіт стає щораз більше й більше, вони заповнюють всю камеру, витісняють повітря й світло. Задихаючись, відчуваючи, що він от-от помре, Калинка просинається...

Заспокоївшись трохи, знову лягає, але тепер уже не може заснути до самого ранку. До того часу, коли стукне "вовчок" і байдужий голос скомандує:

— Подйом!

І в оці вранішні години він багато думає. Про дім, про сім’ю, про інститут, колег та студентів — про все, що завгодно, аби тільки не згадувати отієї жахливої ночі. Бо коли б це сталося з ним у фашистському таборі, йому б, здається, не так було боляче. Нестерпно боляче. Адже тут його били не вороги, не фашисти, а свої ж співвітчизники. І не просто били — убивали його з такою лютті, наче від того, розтопчуть вони Калинку чи ні, залежало їхнє майбутнє.

Оцього ніяк не міг зрозуміти Калинка. І врешті-решт став себе переконувати, що з ним стався безглуздий, дикий випадок, що й отой

слідчий, й усі оті люди, які так познущались з нього, вже покарані, що їх судитимуть. Інакше ж і не могло бути.

А в цей час готувався допитувати Калинку інший слідчий. Це вже був набагато старший офіцер од отого молодика, що побив Калинку. Він мав чин капітана та великий, набутий роками досвід роботи в органах безпеки.

Ще не розгортаючи папки, ще не побачивши заарештованого, не перекинувшись з ним жодним словом, він не міг думати про Калинку інакше як про зрадника, ворога народу, небезпечну для нашого ладу особу. Тому, гортаючи справу, перш за все вишукував те, що могло посвідчити проти Калинки.

Відмовився видати зрадника Даніялова? Допоміг йому перейти на бік ворога, для цього пославши немов у розвідку? Сам викликався залишитись у заслоні лише для того, щоб перебігти до німців? Ну, тут усе ясно.

Цього разу Калинці не довелося чекати на слідчого: капітан уже сидів за столом. Кивнув Калинці, привітно сказав:

— Прошу сідати.

І Калинка, який ішов цього разу на допит з єдиною думкою: "Більше бити не дамся... Хай краще застрелять, але бити не дамся..." — Калинка, який і до кабінету ступив, як у пастку, раптом обм'якнув, і в грудях у нього аж схлипнуло.

— Дякую,— сказав вдячно, сідаючи на табуретку.

Почався допит. Капітан запитував лагідним голосом, ввічливо звертаючись до Калинки на "ви". Однак чим довше тривав допит, тим

більше насторожувався Калинка. Було таке відчуття, наче слідчий весь час заганяє його на потрібну йому доріжку.

— Ви послали сержанта Даніялова в розвідку?

— Так, послав.

— А ви уже знали, що сержанта мали допитувати?

— Знав.

— Чому ж ви все-таки послали Даніялова до німців?

— Не до німців, а в розвідку.

— Ну, припустимо, в розвідку.

— Бо це був мій найкращий командир... До того ж він сам попросився у розвідку.

Капітан підвів голову, очі його зблиснули. Щось насторожене, вкрадливе, так, немов слідчий скрадався навшпиньках, пролунало в наступному запитанні:

— Ви не були здивовані тим, що Даніялов сам попросився у розвідку?

— Не був.

— Чому?

Він аж подався вперед.

— Бо я добре знав сержанта. Даніялов завжди рвався туди, де було найнебезпечніше.

— Цікаво, цікаво... А у вас не виникла думка, що Даніялов попросився у розвідку з наміром перебігти до німців?

— Не виникла.

— Даремно не виникла.

— Даніялов тоді ж і загинув. Розвідники принесли його вже мертвого.

— Ну, це треба ще довести. Ви можете показати могилу Даніялова?

— Не можу... Мене самого тоді тяжко поранило.

— От бачите. І ви хочете, щоб ми вам повірили на слово.

Капітан докірливо хита головою.

— Я був про вас кращої думки. Інтелігентна людина, викладач інституту, а вдаєте із себе...— скрушно зітхнув.— Отже, не хочете казати правду?.. Ну, гаразд, перейдемо до іншого.— Відклав списаний аркуш паперу, взяв чистий.— Скажіть, Калинко, що спонукало вас зрадити Батьківщину і перейти на бік ворога?

— Я не зраджував! — спалахує Калинка.— Це неправда!

— Неправда? — посміхається скептично слідчий. Деякий час бавиться ручкою, потім знову зводить погляд. І очі в нього тепер неприступно холодні.— От що, Калинко, не забувайте, де ви є. Ми все про вас знаємо, і вам лишається щиросердечно зізнатись у всьому...

— Що ж ви знаєте?

— Учіться, Калинко, мовчати і не перебивати слідчого,— повчально зауважує капітан.— Прислухайтесь до цієї поради, вона ще вам стане в пригоді... То як, будемо зізнаватись?

— Я не зраджував,— глухо говорить Калинка.— І зізнаватись мені ні в чому.

— Жаль. Дуже жаль... Я все ж сподівався, що вам вистачать здорового глузду зізнатись у всьому. Цим би ви полегшили свою долю, Калинко.

Капітан зводиться, збирає папери. Кладе до шухляди, замикає ключем.

— Що ж, посидьте, подумайте, нам спішити нікуди. А я піду підвечеряю... Може, й вам що принести?

— Дякую. Я не голодний.

Капітан, знизавши плечима, виходить з кімнати. А Калинка лишається наодинці з страшним звинуваченням, яке звалилось на нього. Та ще портрет на стіні, що не зводить із нього повних підозри очей.

Слідчий повернувся. Колупаючи сірником у зубах, сів за стіл, дістав з шухляди папери і вже тоді подивився на Калинку:

— То як, надумались?

— Нічого я не надумався,— відповів гірко Калинка.— Як я можу повинитись у тому, чого не робив?

— Жаль... Ну, що ж...— Слідчий зібрав папери, з видимою досадою кинув їх до шухляди.— Доведеться вам допомогти дещо пригадати... Не хотілося, але що маю робити...

Натиснув на кнопку в столі, сказав бійцеві, що безшумно зайшов на виклик:

— Відведіть затриманого в карцер. До наступної ночі.

І знову спускався в підземелля Калинка — поверх за поверхом. Іноді йому назустріч вели заарештованого — тоді Калинку ставили обличчям до стіни. Зупинилися перед вузькими дверима. Коли їх відімкнули, він побачив щось подібне до вирубаної в скелі ніші. Наглядач клацнув розеткою, нещадне світло потужної лампи вибілило стіни, засліпило очі.

— Заході!

Посадив Калинку на цементний виступ, обличчям до лампи, спиною до стіни:

— Так сидіти! Не ворушитись! Не одвертатися!

Хряпнули двері, клацнув замок. Світло стало мовби ще яскравіше, лампа немов збільшилась, наблизилась до самого обличчя.

Спершу почало різати в очах. Немов хтось насипав гарячого піску. З-під набряклих повік потекли пекучі, що не давали полегшення, сльози. Сльози текли дужче й дужче, йому вже стало здаватись, що то витікають, розплавившись, очі. Згодом пекучий біль різкими поштовхами проник у мозок. Забирався глибше й глибше, розсипався мільйонами розжарених голок. Калинка обхопив голову руками, щосили стиснув її, припав розпаленою щокою до холодної стіни. Трохи наче полегшало. Та одразу ж клацнув "вовчок", голос наглядача болісно вдарив у вуха:

— Не одвертатись!.. Кому говору!

Калинка, застогнавши, одірвавсь од стіни. Світло лилося, світло шаленіло, світло кипіло довкола, і Калинка живцем варився у ньому.

Згодом йому стало здаватись, що почина божеволіти. Все його тіло набрякло од жару, очі не вміщались в орбітах. Ось-ось вони вискочать, покотяться на підлогу і, холонучи, довго шипітимуть. Пересохла, обпалена шкіра болісно обтягала обличчя, ще хвилина, ще мить — і вона не витримає, трісне, упаде на підлогу кривавим лахміттям.

Отупілий, з головою поринувши в муку, що й на мить не одступалась од нього, просидів Калинка не годину чи дві, а, як йому здавалося, вічність.

Клацнув, наче стрельнув, замок, одчинилися двері:

— Виході!

Калинка спробував звестися, й не зміг.

— Кому говору!

Застогнавши, Калинка звівся нарешті, наосліп ступив уперед, руками ловлячи стіну. Криваві кола кружляли в очах, протуберанцями спалахував мозок.

— Іди вперьод!

— Я нічого не бачу,— розклеїв потріскані губи Калинка.

— Нічого, до свадьби пройдьот! — утішив його невидимий наглядач і поштовхом у спину вказав напрям руху.

Тримаючи перед собою випростані руки, Калинка ступив у темряву.

Згодом його зупинили. Відчинили двері, підштовхнули у спину:

— Заході!

Калинка впізнав голос свого наглядача. Не чекаючи потиличника, наосліп ступив уперед. Простягнувши руки, намацав стіну. Довго тулився до неї лобом, щоками, губами, намагаючись хоч трохи остудити обличчя.

Увечері його знову повели на допит.

— То як, Калинко, говоритимемо правду?

А Калинка дивився не на слідчого — на графин із водою, що якимось побитом з’явився на столі. Прикипів до нього запаленим поглядом, не міг одірватись.

Слідчий усміхнувсь розуміюче, налив повну склянку, мовчки подав Калинці. Калинка зі стогоном випив і все ще не випускав посудини з рук, наче сподівався, що вона сама собою наповниться.

— Ще?

Він тільки кивнув головою.

Трохи наче полегшало. Спрага осіла, не пекла так у горлі,

— То будемо говорити?

— Що говорити? — запитав, ламаючи губи, Калинка.— Все одно не повірите.

— І це все?

— Все...

Капітан одклав роздратовано ручку.

— Жаль... Культурна людина, інтелігент, а поводите себе... На що ви сподіваєтесь? Може, думаєте, що ми повіримо вам і випустимо на волю? Так знайте ж, Калинко, що звідси ще ніхто не виходив на волю!

— Навіть невинні?

— В нас немає невинних!

Калинка з болем подивився на капітана:

— Невже ви щиро вірите в те, що всі люди, які пройшли перед вами, були ворогами народу?

На якусь мить капітан збентежено відвів погляд. Запалені очі Калинки дивилися з такою мукою, що капітан раптом відчув співчуття до цієї людини. Щось подібне до сумніву ворухнулося в нього, та він одразу ж придушив отой порух душевний і суворо насупився:

— Запитання тут задаю я!

Калинка зітхнув, прикрив важкими повіками очі.

І цю ніч, і наступну його водили на допити. Слідчий щоразу заходив повний сил та енергії, Калинка ж ледь тримався на ногах. Вів допит до самого ранку. Іноді виходив, і тоді Калинка одразу ж впадав у дрімоту, що невідступно чигала на нього, і просинався, падаючи з табуретки. А

повертався до камери, одразу ж падав на ліжко. Та не встигав, здається, склепити повіки, як над вухом гриміло:

— Вста-ать!.. Вста-ать!..

Це означало — настав ранок. Десь прокидалися люди, свіжі, веселі, бадьорі, Калинка ж, хитаючись, підходив до віконця, підставляв миску, їв, не знаючи до ладу, що він їсть, бо одна лише думка, одне непереможне бажання володіло всім його єством: лягти і заснути. Хоч трохи, хоч на хвилину. "Спати... спати... спати..." — билося в затьмареній свідомості, але клацав безжальний "вовчок", і бездушний голос наказував:

— Не лежати! Не спати!

Дивовижна апатія огорнула Калинку. Його вже не ображала ні груба лайка наглядачів, ні штурхани: покірно, наче тварина, він ішов туди, куди йому казали. Рухи стали непевні та мляві, очі напівзаплющені, під кінець йому стало здаватись, що це вже й не він, а якась чужа йому істота волочить змучене тіло довгими коридорами, сидить на табуретці, куняючи з розплющеними очима, відповідає слідчому надламаним голосом, Ця істота була збайдужілою до всього на світі, їй хотілося лише спати, заради сну вона готова була на все. Навіть посвідчити проти себе, підписавши протокол допиту, де вказано, що він, Калинка, добровільно перейшов на бік фашистів, став ворогом Батьківщини, свого народу, своєї матері, й дружини, і майбутньої навіть дитини...

Та минає затьмарення, і Калинка знову стає самим собою і твердо стоїть на своєму: він ні в чому не винен. І відчуває, що жодна в світі сила не примусить його оббрехати себе.

В такі хвилини наглядач, який давно уже звик до всього, помічав, що заарештований снує по камері, розтуляючи рота в божевільній майже

посмішці. Сльози течуть з червоних очей, губляться в брудній щетині, а він посміхається.

Наглядач тоді стенає плечима й одходить од "вовчка". Він багато чого надивився за роки своєї служби, давно очерствів до людських страждань, тим більше, що й не люди були це, а поспіль вороги, яких треба знищувати. Бо коли б не оце переконання, не віра в те, що він робить святу, дуже корисну справу, навряд чи вдалося б наглядачеві дожити до літніх років без сивого волосся на скронях, без гірких зморщок довкола рота. Може, вони ще з’являться, може, пригадуватиме колись наглядач і Калинку, і тисячі інших Калинок, може, ходитимуть вони за ним невідступно і запитуватимуть коротко й страшно: "За віщо?", може, настане такий час, коли відтане заморожене серце і прокинеться загойдане гучними, красивими фразами сумління,— про це ще не знаємо ні ми, ні сам наглядач, ні Калинка, який снує по камері, майже осліплий і розтягує губи в божевільному усміху.

Бо він відчуває, що його не зламати. Уже не боїться ні майбутнього допиту, ні отієї яскраво освітленої домовини, куди його можуть укинути. За цей час щось таке утвердилося в ньому, що не дасть зламатися, завжди підтримає, що б із ним не робили. І навіть тоді, коли він знову поринав у збайдужіння, навіть тоді оте "щось" не згасало у ньому: горіло вперто, наперекір усім погрозам і мукам. І капітан, який за довгі роки роботи в органах "розколов" не одну сотню заарештованих, цього разу змушений був одступитись. Пішов до начальства і доповів, що заарештований ні в чому не хоче зізнаватись.

— А ви всі засоби впливу застосували до нього? — поцікавилось начальство.

Капітан відповів, що всі.

— Що ж,— сказало начальство, невдоволено пожувавши губами.— Ми не можемо його вічно тримати у себе. Підготуйте матеріали і

найближчим ешелоном відправте в область, звідки він родом. Тим більше, що під час окупації він там і був...

— Зачекайте,— зупинив він капітана.— Ось тут іще пише його дружина, цікавиться, що з її чоловіком... Напишіть... Ну, ви знаєте, що написати! — додав уже з досадою.

Капітан лише усміхнувся. Не йому, капітанові, підказувати, що відповідати дружинам ув’язнених. Зайшов до кабінету, сів за стіл, став писати звичні фрази...

А Калинка сидів саме у камері і не знав, що його незабаром покличуть, наказавши забрати з собою всі речі, виведуть у двір, де вже стоятиме, нетерпляче погуркуючи мотором, "чорний ворон". "Калинка? Залазі!" І Калинка полізе в фургон, і зачиняться заґратовані дверцята, і машина покотить вулицями міста, ревниво ховаючи од цікавих очей свою здобич. Вона котитиме спорожнілими нічними вулицями сонного міста, і поодинокі перехожі проводжатимуть її боязливими поглядами і думатимуть про тих, кого вона зараз везе. Потім машина зупиниться, грюкнуть, відчиняючись, дверцята, нетерплячий голос скомандує: "Виході!" І Калинка опиниться в пересильній в’язниці лише для того, щоб помандрувати потім на станцію: не на пасажирський вокзал, повний веселого шуму та гаму, а на вантажну станцію, і не вдень, а вночі, немов Калинку везли не люди, а злодії, що звикли ховатися од людських очей зі своєю здобиччю. Висадивши з "чорного ворона", заведуть до арештантського вагона та й повезуть разом з іншими ув’язненими, шпигунами, диверсантами, зрадниками країни, у якій народився і жив довгі роки Калинка. Ніч і день відстукуватимуть сумно кілометри, ніч і день лежатиме Калинка на полиці — головою до заґратованого віконця, з суворою забороною розмовляти з сусідами, аж поки вагон не зупиниться, не забігають, матюкаючись, вузьким коридором вартові і коротке, жорстоке: "Виході!" — не підніме Калинку на ноги. І Калинка зведеться і, заклавши руки за спину та похнюпивши голову, вийде у ніч, до таких же мовчазних, як тіні, людей, а на них уже чекатимуть ті самі ненаситні "чорні ворони" й суворі люди з гвинтівками

та автоматами, на співвітчизників наче й не схожі. І вся оця нічна здобич, в тім числі й Калинка, буде порахована старанно, перевірена, поділена поміж чорними машинами і відвезена у в’язницю — тепер уже свою, рідну, обласну, а не столичну.

Так Калинка потрапить у місто, яке він захищав у сорок першому році, не жаліючи ні крові своєї, ані життя. І вже їдучи "чорним вороном", вгадуватиме Калинка, по якій саме вулиці вони проїжджають, і йому все буде здаватись, що проїжджають саме побіля стіни, яка простояла всю війну і достояла до мирних днів, повз безіменну могилу сержанта Даніялова, повз оту траншею, де лежав за кулеметом молодший лейтенант Калинка, доки вибух відірвав його від землі та й закинув у німецький полон.

І я вже бачу Калинку, як виходить він з "чорного ворона" на широкому тюремному майдані, яскраво освітленому прожекторами, як ведуть його разом з усіма новоприбулими на санобробку, де примушують обливатись крижаною водою, а потім видають з "вошобійки" вогке, холодне вбрання, наче й пару тут вмудрялися остуджувати до нульової температури, як потім лікпом, або "ліпило", з ув’язнених, стромляє градусник під пахви заарештованим, "Здоровий!.. Здоровий!.." — вигукує він, поспіхом висмикуючи градусники, щоб упоратись з усією вервечкою. Та ось він глянув на градусник, поданий Калинкою, і якась наче аж радість відбилася на його обличчі:

— Тридцять дев’ять і шість!

— Чого, дурню, кричиш? — Червонощокий лікар з погонами капітана медичної служби підійшов до Калинки. Наказав роздягнутись до пояса.

— Де болить?

— Скрізь болить,— відповів Калинка.

Лікар поспіхом вислухав Калинку, повернувся до начальника в’язниці:

— Цього не можна в загальні камери. Можливо, в нього інфекція.

— Що ж мені з тобою, чортом, робити? — зажурився начальник в’язниці, смикаючи за козирок свій картуз, від чого здавалося, що він і хоче привітатись з Калинкою, та одразу й роздумує.— Куди тебе, паразита, запхнути?.. Хіба що у флігель?.. Яровий! — гукнув він у темряву.— У флігелі ще знайдеться місце?

— Знайдеться! — відповів веселий голос із темряви.— В тринадцятій.

— Тоді відведи цього гада в тринадцяту.— І вже до Калинки, який все ще стояв, голий до пояса:— Чого стоїш як засватаний? Гарячку ще хочеш схопити?

Калинка одягнувся і став чекати Ярового. Той незабаром виринув із пітьми, такий же червонощокий та веселий, як і лікар, голосно запитав:

— Це ти тут заразу розносиш?.. Ну, пішли, бацило, за мною!

— От чортяка!.. От дає прикурити! — зареготали довкола конвойні, а Яровий, самовдоволено посміхнувшись, легенько стукнув Калинку межи плечі:

— Шагай, шагай, далі тюрми не зайдьош!

— Контрик? — спитав згодом Яровий. Спитав, аби лиш спитати.

— Контрик,— покірно погодився Калинка, пильнуючи, щоб не оступитись і не впасти, бо йому здавалося, що тоді він уже не зведеться.

— У нас майже всі контрики,— чи то повідомив, чи то похвастався Яровий.— Контра на контрі сидить і контрою поганяє... І чого вам, гадам, треба?

Калинка не відповів, його дедалі дужче хитало, ноги підгиналися, в голові дзвеніло, і трохи нудило, Мабуть, сп’янів, ухопивши свіжого повітря.

Ось перед ними виріс присадкуватий флігель. Це була стара кам’яна будова, яка багато бачила на своєму віку. По війні в флігелі була контора тюрми, а пізніше, коли переповнена в'язниця вже не вміщала своїх мешканців, підвальне приміщення перетворили на тимчасові камери.

Яровий відімкнув збиті з грубих дощок двері, гостинно запросив до камери:

— Просю любити й жалувати!

Переступивши поріг нового житла, Калинка зупинився, роздивляючись. Освітлена ледь жевріючою лампочкою камера була вузька та низька, стіни чорніли од вогкості, такі ж чорні дошки були під ногами. Поміж дошками блищала смердюча вода. В глибині камери, під цегляною стіною, стояли широкі нари з горою якогось лахміття. Біля дверей стирчала дерев’яна параша — одвічний тюремний божок.

Калинка бридливо обійшов потворну посудину, ступив до нар, і тоді лахміття, що лежало на нарах, заворушилося — звідти виткнулися дві гладко обстрижені голови з величезними вощаними вухами. Голови закліпали очима, втупилися в Калинку цікавими поглядами, з йому здалося, що він починає марити, Провів долонею по гарячому чолу, стулив повіки, глибоко вдихнув густе, сморідне повітря, тоді знову розплющив очі, але голови не зникли. Їх наче хто висіяв у оте землисте

лахміття, і вони, проростаючи, щойно виткнулись на поверхню. І були ж такі бліді, як і пагінці, позбавлені сонця.

— Як ви сюди втрапили? — запитав Калинка, сідаючи на краєчок нар.

— А ми, дядьку, арештовані,— відповіла одна голова.

— За віщо ж вас посадили?

— За політику.

— Ну що ж, давайте знайомитись, політики,— простягнув Калинка обидві руки.— Мене зовуть Миколою Антоновичем, прізвище моє Калинка... А вас як звати?

— Я теж Микола! — зраділо відповів той, що розмовляв із Калинкою. — А це Федько... Тіки він усе мовчить, бо такий уже зроду. В них уся сім’я така мовчазна.

— Чого ж ти, Федю, мовчиш? — запитав ласкаво Калинка.

— Та-а...— відповів пошепки Федя, одвертаючись та червоніючи. Тоді його товариш коротко реготнув, і дивно було чути оцей дитячий сміх у похмурому підземеллі. Калинці стало до болю жаль дітей, він дивився на худі, аж прозорі обличчя, на тонкі довгі шиї і гірко запитував: "А ці?.. Ці чим завинили?.."

А все ж він вдячний долі, що його посадили хоч до дітей, а не вкинули самого до камери.

Відповідав Калинці Микола, Федько ж мовчав. А коли Калинка звертався до нього, він червонів, одвертався і охриплим од збентеження голосом видушував:

— Та-а...

Микола вперто називав Калинку дядьком, хоч той і казав звертатися до нього по імені та по батькові.

— Так за віщо ж вас, хлопці, посадили? — допитувався Калинка. Діти відразу никли, злякано перезирнувшись, відповідали кожен по-своєму:

— Та-а...

— За політику.

Лише згодом, трохи роззнайомившись, розповіли свою історію. Розповідав, власне, Микола, Федько ж мовчки слухав, і обличчя у нього було таке напружено-уважне, наче йшлося не про нього та його дружка, а про якихось інших підлітків.

Це були типові сільські хлоп’яки з бідних колгоспних сімей. Батьки їхні разом пішли на війну та в один день і загинули: влітку сорок першого року. Спільне горе зблизило хлопців, вони стали друзями. Разом ходили до школи, разом і корів пасли, ганяли по лугу, вишукуючи кінський щавель, каламутили воду в пересохлих озерцях, виловлюючи карасів та в’юнів — матерям на пісні борщі.

Під час окупації знайшли пачку німецьких листівок, що їх, мабуть, скинув ворожий літак ще в той час, коли село, у якому жили хлопці, було ще далеко від фронту. На листівках красувалося фото молодої людини у військовій формі командира нашої армії, а під фото було надруковано, що це син Сталіна, Яків, який буцімто потрапив до фашистів у полон. Ще й коротеньке звернення самого Якова, в якому

той не щадив свого батька і закликав усіх своїх співгромадян переходити на бік німців.

— Ох і брешуть же, гади! — сказав Микола, цвіркнувши од великої зневаги слиною крізь зуби.— Який же син отак на рідного батька казатиме? Та ще на Сталіна!

Федько погодився з товаришем.

Потім вони стали гадати, що робити з листівками.

— Давай спалимо,— пораїв обережний Федько. Але хазяйновитий Микола не погодився з товаришем. Яке паскудство не було тут надруковане, та все ж це був папір, та ще й гарний, чистий на звороті. І Микола забрав усю пачку додому, заховав у скриню: пригодиться.

Так і пролежала вона до кінця війни. Якось, риючись у скрині, Микола знайшов оту пачку і зробив хороший зошит, а решту поніс до школи: показати товаришам.

Листівки пішли по дитячих руках і врешті решт потрапили до учительської. Перелякані на смерть учителі кинулись обшуковувати парти, перетрушувати учнівські сумки та книжки, збираючи страшні папірці, а директор, щоб застрахувати себе, подзвонив у райвно.

Хлопців узяли другого дня, в неділю, просто на лузі, де вони пасли корів. Ще здалеку побачили вони легкову машину, що швидко котила від села, кинулись навперейми.

Доїхавши до них, машина зупинилась. Відчинилися блискучі дверцята, вийшов якийсь незнайомий військовий, а за ним їхній учитель, і в учителя весь час пітніло пенсне, і він його раз по раз здіймав з носа, протирав хусткою.

Хлопці чемно привіталися, поскидавши кашкети. Пороззявлявши роти, дивились на чудернацьку машину.

— Вони? — запитав військовий.

— Та, власне, вони...— пробелькотав учитель.

— Гарні хлопці! — весело сказав військовий. І запитав: — Прокататися хочете?

Микола та Федір швидко перезирнулися і, ще не вірячи у таке щастя, швидко відповіли:

— Хочемо.

— Тоді сідайте до машини,— гостинно запросив військовий. І коли хлопці, тримаючи в руках батоги, полізли до машини, звернувся до вчителя: — Попрошу й вас з нами проїхатись.

— Та я, власне...— забелькотав знову вчитель, але військовий взяв його твердо під лікоть:

— Сідайте, сідайте!

Військовий не збрехав: прокатав хлопців навіть далі, ніж вони сподівались. Завіз їх, наляканих, босих, у полатаних сорочках та пошитих з німецької шинелі штанях, до оцієї в’язниці. Хлопці так і вийшли з батогами в руках, і, коли суворий вусатий дядько наказав залишити батоги, Федько щосили стиснув пужално:

— А з чим же я корови пастиму? — чим до сліз насмішив присутніх.

Батіг таки відібрали, і Федько дуже переживав, щоб його десь не загубили.

— А вчитель? — поцікавивсь Калинка.

— Панас Юхимович? Так його ж теж посадили! Правда ж, Федю?

Той кивнув, що правда,

Потрапивши до камери, хлопці спершу часто плакали, а потім обвиклись. Тільки весь час мерзли та дуже хотілося їсти. В останній час Федько став кашляти, особливо на світанку, і не давав Миколі виспатись.

— В грудях болить? — запитав Калинка.

— Та-а... Як кашляю...

— А ти просився до лікаря?

— Навіщо ж йому проситися? — відповів за товариша Микола.— Він зовсім здоровий. То в нього, дядьку, од сирості кашель. От як нас випустять, в нього кашель одразу пройде... Правда ж, Федю?

Федько ствердно кивнув головою. Він дуже вірив у те, що як тільки вийде на волю, та пробіжиться лугом, та лясне раз-вдруге батогом, то де й дінеться оцей набридливий кашель. От тільки б батіг отой повернули, не загубили. Адже я його, дядьку, сам плів, а пужално он з якої вишні вирізав — тиждень мережив! Там такий, дядьку, батіг, що в одному кінці села ляснеш, а в другому голови пригинають!..

— А все ж лікареві треба показатись,

— Та-а...— тягне Федько, і жовті щоки його покриваються блідим осіннім рум’янцем.

— А нас, дядьку, вже й на допит водили! — похвастався Микола, не спускаючи з Калинки чистих очей. Шморгнув кирпатим носом, всіяним густим ластовинням, заховав ноги в лахміття.— Та все по одному. Аж чотири рази... Там дядько вреднющий такий...

— Чим же він вреднющий?

— А як що, так за вухо... Крутить вухо й сичить: "Розказуй, щеня, хто вас листівки збирати навчив? Учитель?" Так накрутить, що вуха стають як балабухи. Правда ж, Федю?

І знову ствердний кивок головою.

— Та я не дуже боюся, не на такого напав,— продовжував Микола.— Він крутить, а я верещу... Крутить, а я тільки верещу. Я, дядьку, терплячий. Колись як стрибнув на косу та розпанахав ногу, то й сльозини не зронив. От спитайте Федька... А Жовтневі свята скоро будуть? — зненацька запитав він.

— Навіщо тобі?

— Кажуть, що на Жовтневі білий хліб даватимуть.

— Хоч би чорного вволю дали,— сумно промовив Федько.

— Еге, чого захотів! — заперечив Микола.— Хіба тобі не казали, що на волі зараз голодовка?

— Та казали ж,— погодився Федько, і замовк, і вже більше не вимовив і слова. Сидів, зсутулений, склавши на колінах руки, постарілий

на багато років, з скорботним худеньким обличчям, а великі, повинуті смутком очі його тихо сліпли, наче не бачили вже ні Миколи, ні оцього бородатого дядька, ні сирої похмурої камери.

Полягали спати. Послали лахміття, вкрилися пальтом Калинки. Калинка ліг від стіни, Федько посередині, Микола скраю. На Федька напав кашель, він щосили стримував його, струшуючись сухим гарячим тілом,— боявся розбудити сусідів. Микола теж довго не засинав, все тихенько зітхав та ворушився. Врешті звів голову, сперся на лікоть, повернувсь до Калинки:

— Дядьку, ви не спите?

— Не сплю.

— Ви не бачили: картоплю вже копають?

— Та, мабуть, копають.

— Оце б напекти картоплі! — мрійно промовив Микола і подивився на Калинку так, наче від того, погодиться Калинка чи не погодиться, здійсниться його бажання.— Ми з Федьком завжди картоплю копали. Нариємо повні поли, а тоді розпалимо багаття — і в жар… Ви пробували, дядьку, з багаття картоплю?

— Пробував,— відповів тихо Калинка, і в уяві його запалахкотіло веселе багаття, запашів іскристий жар, з якого бери, вигортай обвуглені картоплини з такою смачною, духмяною серединою! І то нічого, що вугілля та попіл хрумтять на молодих зубах, що уже в сажі і губи, й носи, бо що може бути смачніше од картоплі, спеченої в багатті! — Пробував,— повторює Калинка і обертається до Миколи: — А ти спи, хлопче, спи…

Микола заплющує очі. А Калинка дивиться на стелю, завішану брудним павутинням, колисає сумні, невтішні думки. Вони не дають йому спокою, невідступні, гнітючі, схожі одна на одну, як посестри-каліки.

Думав про хлопців, їм не більше п’ятнадцяти років, обоє ще діти. То за яким правом їх укинули до в’язниці? В оцей вогкий, холодний підвал, де можна згнити заживо і де один з оцих хлопців уже почав загнивати. Хто їм дав право порушувати Конституцію, наші добрі гуманні закони, глумитися з них? І хто вони такі, оці всі стражі порядку, що тримають за ґратами дітей і спокійно дивляться в очі своїм дітям? Засліплені підозрою до всього живого фанатики чи вороги Радянської влади, які свідомо топчуть закони, щоб викликати в народі незадоволення? Так невже ж оті, що вгорі, ке знають нічого? Не чують, не бачать, не підозрюють навіть, що коїться за товстими стінами оцих похмурих будинків з заґратованими вікнами? Невже Сталін не знає нічого?..

Далі Калинка не хоче думати. Йому стає страшно. Боїться втратити віру в людину, яка вже давно стала для нього напівбогом, втіленням найвищої мудрості та справедливості.

Хіба не співав він про Сталіна величальних пісень?

На кожному святі, в колі друзів і рідних, піднімав свого келиха і, натхненно сяючи обличчям, разом з усіма співав оту пісню, що дзвеніла по всій країні:

Выпьем за Родину,

Выпьем за Сталина,

Выпьем и снова нальем!

Хіба не вимовляв він це ім’я на фронті, підіймаючи в атаку людей?

— За Батьківщину, за Сталіна! — кричав щосили Калинка, зводячись назустріч кулям, і коли б осколок чи куля вцілили в нього, то "Сталін" було б останнім його словом. Не мати чи батько, не вірна дружина, а Сталін.

Так де ж ти зараз, товаришу Сталін? Де твої очі, що все бачать, де твоє батьківське серце, що не мине жодної скривдженої двохсотмільйонної дитини своєї, де твої вуха, що повинні прислухатись не тільки до величальних пісень, а й до плачу та стогону скривджених? Чому ти не прийдеш, товаришу Сталін, в оцю в’язницю, у сирий цей підвал, щоб визволити дітей, відновити справедливість, суворо покарати тих, хто поглумився з закону, що ти його записав золотими словами на скрижалях історії?..

Чуєш, всенародний батьку?..

На ранок прийшов наглядач, приніс їжу: денні пайки хліба і по мисці бурди.

— Отут чотириста грамів? — запитав Калинка, зважуючи на долоні глевкий кавалок хліба.

— Бери, що дають! — гримнув наглядач.— Доважка не бачиш?

Доважок, крихітний шматочок хліба, і справді лежав, прикріплений шпичкою до кожної пайки. Пізніше не раз доводилося переконуватись Калинці в магічній силі доважок. Як тільки заарештовані скаржилися начальникові в’язниці на те, що їх обкрадають, він обов’язково питав:

— А доважок був?

— Та був...

— Так чого ж іще вам, паразити, треба? — смикав свого картуза начальник.— Що ви іще, контрики, хочете?

І "паразити", "контрики" замовкали.

Стали снідати. Калинка акуратно розламав свою пайку на три рівні частини, хлопці ж їли без хліба. Сьорбали юшку, не спускаючи голодних очей з чорних кавалків.

— Ви чого ж це, хлопці, без хліба?

— А ми, дядьку, вприкуску,— пояснив Микола.— Спершу ось юшку посьорбаєм, а потім хліб будемо їсти. Так надовше хватає.

І смішно, й сумно стало Калинці від цієї відповіді. "Бідні ви, бідні! Вприкуску..." Узяв свої дві пайки, що залишив на обід та вечерю, поклав перед хлопцями.

— А ви, дядю?

— Їжте, хлопці, та поправляйтесь,— відповів Калинка.— А мені багато не треба: в мене од чорного в горлі пече.

Після сніданку знову зайшов наглядач, скомандував хлопцям іти на прогулянку.

— Я теж піду,— попросився Калинка.

— Тобі ніззя, ти хворий.

— Але ж тут холодніше, ніж надворі!

— Сказано ніззя, значить, ніззя! — розсердився наглядач. І, випускаючи хлопців, бубонів: — І що воно за народ несознательний: ти йому одне, а він тобі друге!

— Ми, дядьку, недовго,— втішив Калинку Микола. Вони обидва стояли вже в коридорі, босоніж, в брудних сорочках та куцих штанях, а худі обличчя їхні були аж зелені в понурому тюремному освітленні. Федько знову кашляв, очі його сухотно блищали.

— Ви хоча б перевели хлопців у сухішу камеру,— сказав Калинка наглядачеві, коли той, вирядивши Миколу та Федька, повернувся до камери.

— Ніззя.

— Чому ж ніззя? Хіба ви не бачите, що один із них зовсім хворий? Зогниють вони тут.

— Ніззя!

Наглядач сердито грюкнув дверима, але йому, мабуть, теж десь пекло, бо згодом знову з’явився на порозі.

— Ніззя,— повторив він, але тепер оце "ніззя" пролунало зовсім по-іншому: це скоріше була не заборона, а якась спроба виправдатись перед заарештованим, щось пояснити йому. Наче він підняв холодну та неприступну службову машкару і з-під неї виглянуло обличчя літньої вже людини, посічене зморшками, з прокуреними рудими вусами, що жалісно звисали донизу.

— Ніззя їх у общій камері.

— Та чому ж?

Досада і подив водночас відбилися на обличчі наглядача. Він поворушив пальцями, навіть крекнув, немов ніяк не мір повірити, що от стоїть перед ним доросла людина і не розуміє отаких простих речей.

— Там блатні.

— То й що, як блатні! Хіба вони не люди?

— Хе, люди! — Зневажлива посмішка торкнула вуса наглядача, його, здається, звеселило наївне твердження Калинки.— То вони себе людьми називають. А ми для них фраєри. І ти, і я, всі, вобщем, хто не ворує…

— То що ж, вони з хлопців злодіїв зроблять?

Наглядач з ще більшим подивом глянув на Калинку, потім плюнув з досадою:

— Ти справді дурний чи тільки таким прикидаєшся?.. Дівчат собі, от кого вони з хлопців цих зроблять!

Калинка аж здригнувсь від огиди. А наглядача немов прорвало. Ступив до камери, зашепотів, гаряче, схвильовано, поспіхом:

— Думаєш, мені з медом на цій триклятій роботі? З медом? — допитувавсь він, з ненавистю дивлячись на Калинку.— Хто я для вас? Звір, катюга… А що в цього катюги теж серце живе, то вас не обходить! Воно в мене, може, кров’ю сто разів за день обливаються, а ти — мовчи. Мовчи і не диш. Слухай начальство і дєлай. Мовчки все дєлай… То скіки ж мовчати? Доки всіх пересадять та по тюрмах погноять?.. От за дітей уже взялися. Це що, уже й діти ворогами народу стали? Скоро й з пелюшок хапати почнемо. Од маминої цицьки та сюди, у підвал, у сирість оцю, за решотку!.. Ти думаєш, я не бачу?.. Я все бачу! Бачу, та мовчу… От…

Калинка мовчав, застуканий зненацька оцим вибухом людської щирості. Наглядач же, зімкнувши рота, підозріло подивився на Калинку.

— Чого мовчиш? Доносити будеш? Тіки знай: ніхто тобі не повірить! На мене не такі пробували капати! Дядько Петро своє діло знаєть, ти йому пальця в рот не клади!.. От... Ну, чого баньки вилупив, зараза смердюча?

Вийшов із камери, щосили грюкнув дверима.

"От дивак!" — стенув плечима Калинка. Він уже жалкував, що отак несподівано урвалася сповідь, а разом і радий був, бо хто його знає: щирі, сердечні слова він оце чув чи слова принади, розраховані на те, щоб заарештований "клюнув" на них, розкрив свою душу. Але ж Калинці хотілося вірити, що наглядач говорив щиро.

Два тижні просидів із хлопцями Калинка. Потім навідався "ліпило", зміряв температуру, і Калинці наказали збиратись до загальної камери.

Взявши пальто, Калинка зупинився, оглянувся на хлоп’ят. Вони сиділи на своєму лахмітті, осиротіло тулячись один до одного, і не зводили з доброго дядька жалісних очей. Федько врешті не витримав, скулився, відвернувсь до стіни, а Микола дзвінко сказав:

— І чого б я ото плакав! Ми ж іще побачимось...

Він теж ледь стримував сльози, оцей мужній Микола, цей терплячий Микола, що не плакав навіть тоді, як слідчий крутив йому вухо.

— Побачимось,— усміхнувся хлопцям Калинка, вірячи й не вірячи в те, що сказав.— Ви ж, хлопці, як вийдете на волю, то напишіть,

Хоч не дуже вірив, що той лист дійде до нього.

Холодний осінній дощ сіконув Калинку в лице, але це все ж було краще, ніж оте підземелля. Калинка ледь переставляв ослаблі, як після тяжкої хвороби, ноги і все ніяк не міг потрапити на більш-менш сухі острівці землі: брьохав просто по калюжах.

— Йди вже, холеро! — квапив його конвоїр, якому теж заливало за шию. А коли Калинка, зупинившись, задер під освіжаючі струмені дощу обличчя, конвоїр зі злістю вилаявся і штовхнув його в спину, Калинка покірно рушив далі, а вода стікала по чолу, щоках, бороді, змиваючи плісняву, що він просяк нею наскрізь.

Його завели до камери великого "казьонного" дому з сірими, понурими стінами та єдиним заґратованим вікном. Ті, що будували в’язницю, понад усе, мабуть, боялися, щоб сонячний промінь не заглянув досередини, тому не тільки вмурували грубезні грати та замазали шибки сірою фарбою, а ще й приладнали знадвору дерев’яні щити — хворобливе немічне світло ледь просочувалось й відразу ж конало, задихнувшись у смороді. Тому й тут вдень і вночі горіла електрична лампочка: тюремне сонце, що вже не вперше зустрічає Калинку своїм жовтим світлом.

В камері було повно людей. Хоч сказати "повно" — значить, не сказати нічого. Камера була напхом напхана людьми, що ворушилися на бетонній підлозі, немов черва, розмовляли, сміялись, лаялись, плакали, стогнали — жили. Тут навіть нар не було: люди сиділи, лежали просто на підлозі, підстилаючи під себе лише те, що захопили з собою із волі.

А в кутку біля дверей, як і належалось, стояла монументальна параша. Цей місцевий божок був ще огидніший од того, що залишився в підвалі, де сиділи Федько і Микола. Сморідне озерце розлилося довкола переповненої посудини, а проте люди підходили до неї, бо куди мали подітися!

Вже згодом Калинка дізнався, що начальство дозволяє спорожняти парашу лише раз на добу: вранці, після сніданку. Це теж був один із засобів психологічного впливу на заарештованих, які не бажали "розколюватись". "Нанюхаються — покірніші стануть",— цинічно думало тюремне начальство, залучаючи таким чином до своїх вірних спільників і тюремну парашу.

Щойно Калинка зайшов, як у гамірній сморідній камері запала тиша. Десятки сумних, веселих, похмурих, глузливих, цікавих і байдужих очей засвітили на нього.

— Новенький!

— Кий у біса новенький! Не бачиш: бородою до пупа заріс.

— Здоровило.

— Фраєр?

— По якій, браток, статті?

— Та дайте людині опам’ятатись!

Калинка все ще стояв біля дверей, збентежено притискаючи пальто, коли до нього підійшла неймовірно брудна істота, яка не вмивалася, мабуть, з дня народження. В неї були такі тьмяні очі, що Калинка спершу подумав: "Сліпий". Ба ні, істота виявилась досить видющою: дивлячись в очі Калинці, вона почала шастати у нього по кишенях.

Спершу Калинка не боронився. Подумав, що істота оця — офіційна особа, яка має обшукувати кожного новенькою.

— Де табак? — спитала істота, залазячи в другу кишеню.

— Я не курю.

— Фраєр нещасний! — Істота вже тягнулась такою ж брудною рукою до пальта.

— Тут у мене тільки хліб.

При згадці про хліб очі жадібно зблиснули. Вправним рухом висмикнувши старанно загорнену денну пайку, вона розгорнула хустину і запустила зуби в хліб.

Лише тепер зрозумів Калинка, що його просто грабують.

— Пробачте, але ж це мій хліб!

Істота наче й не чула. Чавкотіла, сопіла і на брудній "вивісці" з’явився мрійний вираз.

Тоді Калинка скрутив істоті руку і відібрав надкушену пайку.

— Нащо обіжаєш ребйонка? — пролунав у нього за спиною густий баритон.

Калинка оглянувся. Позад нього стояв здоровенний гевал, мружив злі очі.

— Ребйонок, можеть, хавать хочеть, у нього папаші-мамаші нєту, а ти обіжаєш. Оддай ребйонкові хліб!

— Але ж це мій хліб!

— Ти диви, фраєр іще й комизиться! — долинув чийсь догідливий голос.— Пощитай йому, Цигане, зуби!

Гевал ще ближче підступив до Калинки, очі його враз розширились.

— Оддай хліб, гад! — зашипів він, хижо вишкіряючи зуби.— Ну!

Калинка безпорадно оглянувся. Звідусіль на нього дивилися очі. Страх, сум'яття, цікавість, навіть співчуття світилися в них, але в жодних не побачив Калинка рішучості прийти йому на допомогу. Він знову повернувся до гевала і, відчуваючи, як у нього починають терпнути губи, сказав:

— Не віддам!

Гевал подався вперед і твердою як камінь головою вдарив Калинку в губи. Він цілив межи очі і збив би його з ніг, коли б влучив, але Калинка в останню мить відсмикнув голову. Солоний присмак виповнив рот, гаряче потекло по підборіддю. Калинка притулив долоню до розбитих губів, а гевал знову підступав до нього, цілячись головою:

— Оддай, сука, хліб!

— Повісь йому, Цигане, блямбу!

Рятуючись від неминучого удару, Калинка відштовхнув Цигана. Той поточився, упав, та одразу ж і підхопився. Хижо пригнувся, рушив на Калинку, виграючи м’язами. "Зараз ударить,— подумав Калинка.— Зіб’є з ніг і буде топтати". Перед ним одразу ж майнули чоботи, що місили його на першому допиті. Зціпивши зуби, Калинка сам метнувся вперед. Вже не бачив, куди б’є: всю свою лють, всю нерозтрачену ненависть вклав у той удар. Циган злетів у повітря, мішком повалився на підлогу.

Важко дихаючи, Калинка притулився спиною до дверей. Чекав, що зараз все оце стовпище зірветься на ноги, накинеться на нього.

Але в’язні й не думали нападати на Калинку. Сиділи, завмерлі, приголомшені не менш, ніж Циган, який все ще лежав на підлозі, безтямно поводячи очима. А істота, що обшукувала Калинку, через яку, власне, й заварилася каша, не спускаючи з Калинки переляканих очей, задком, задком одступала од нього.

Ось Циган звівся. Калинка ще міцніше притулився до дверей, готуючись до чергового нападу, але той і не глянув у його бік. Похитуючись, потюпачив у куток, і всі перелякано відсувалися, даючи йому дорогу.

Отут і вискочив перед ним маленький обшарпаний чоловічок з синюватим пташиним обличчям. Розмахуючи тонкими руками, підстрибуючи та пританцьовуючи, чоловічок закричав, дзвінко й мстиво:

— Ага!.. Ага!.. Ухопив!..

Циган зупинився, втупився в постать, що вистрибувала перед ним, махнув рукою, і чоловічок під загальний регіт покотився додолу. Та не встиг Циган зрушити з місця, як чоловічок непереможним іваном-покиваном знову затанцював, закричав йому межи очі:

— Ухопив!.. Ухопив!..

В камері знову вибухнув регіт.

Так почалося знайомство Калинки з тюремним життям.

У камері, до якої привели Калинку, сиділо не менше шістдесяти заарештованих, хоч розрахована вона була на п’ятнадцять душ. Тут діяли свої закони, були свої касти, і як не перемішувало заарештованих тюремне начальство, до яких хитромудрих засобів не вдавалось, навіть непризвичаєному окові легко було помітити отой невидимий, але досить-таки відчутний кордон, що відділяв групу від групи.

Попід протилежною від дверей стіною була територія вищої касти, тюремної аристократії: отих усіх кишенькових злодіїв, домушників, ведмежатників, злодіїв та бандитів, які дивилися на в’язницю як на рідний дім, і поверталися сюди, як додому, коли засипались на волі. Вони так і казали: у в’язниці — жити, на волі — гуляти, і жили, як правило, довше, аніж гуляли. Себе вони називали людьми, решту ж, що їх годувала й зодягала, презирливо йменували фраєрами, і коли такий фраєр потрапляв до в’язниці, його не тільки можна, а й потрібно було обібрати до нитки, дати у харю, в рило, в сопатку, у вивіску за кожним принагідним випадком. Тюремне начальство добре про це знало, але дивилось на таке знущання людей з фраєрів крізь пальці, особливо коли фраєр був "політиком", "контриком", перетворюючи таким чином злодійський світ, як і парашу, в свого потенційного помічника по психологічному впливу на непокірних,

Як і належалось аристократії, злодії займали не тільки кращу, а й більшу територію, в них, якщо можна так висловитись, припадало найбільше квадратних сантиметрів "на душу населення", вони першими отримували їжу, з їхнього ж кодла призначалися старости камер.

Отой невидимий кордон, що відділяв злодійський світ від незлодійського, відкраював добру половину камери, і на кожного політика, контрика, фраєра припадало так мало сантиметрів життєвої площі, що просто чудом здавалося, як люди вмудрялися не тільки сидіти, а навіть лежати, коли лунала команда спати.

Однак і тут було кілька груп. Найбільше, звичайно, було "політиків" і "контриків". Потім ішли спекулянти, розтратники державного майна, робітники і колгоспники, які попались на тому, що виносили кілька гвіздків із заводу чи кілька буряків із поля. Сиділо тут і кілька поліцаїв та старост, та їм таки було легше, ніж отаким, як Калинка, бо вони хоч знали, що завинили, їх не пекла, не душила, не гризла образа — ця найпекельніша мука з усіх людських мук.

Першого ж дня Калинці впав у око літній уже чоловік, який сидів, німий та байдужий до всього, що діялось довкола. Навіть під час сутички Калинки із Циганом він не глянув у їхній бік — сидів, втупившись застиглим поглядом в підлогу.

— Припаяли на повну котушку! — сказали Калинці, коли він, трохи обжившись, поцікавився, що за один.— Сидітиме, поки й зогниє.

— За віщо ж його так?

— Каже, що й сам не знає за віщо. Пришили йому, буцім організував саботаж на військовому заводі.

— Він що, зізнався? — Калинка пригадав, як його катували.

— А хіба їм не все одно!

— Так він, може ж, і справді не винен!

— Та й зелений же ти, брате! Винен — не винен... Попав сюди, то вже винен. Не винен був би — не заарештували б. Чув таке?

Калинка чув. Чув із вуст слідчого — на всі палкі намагання переконати, що він ні в чому не винен... Але ж — на повну котушку! Ціле життя для отієї людини, що сидить, оніміла, не чує й не бачить нічого!..

А другого дня вся камера піднялася на ноги: отой чоловік наклав на себе руки. Коли і як вдалося дістати великого іржавого цвяха: чи підібрав він його, повертаючись з суду, чи ще раніше припас — ніхто так і не дізнався. Десь уночі, дочекавшись, коли всі поснули, він узяв той гвіздок і почав довбати ліву руку, добираючись до вени... Калинка аж застогнав, уявивши, як він довбав свою руку.

А довкола товпилися, зітхали, розмовляли притишено:

— Він її гвіздком і перекрутив...

— І зовсім не гвіздком! Гвіздком тільки підважив... Зубами перегриз!

— Ще й руку на картуз поклав, щоб кров не розтікалась...

"Та замовкніть! Замовкніть" — стогнав, заплющивши очі, Калинка.

— Дивись, і сорочку подер.

— Ану подай... Браття, тут щось написаної

— Та не мни, дияволе!

Зачувши про сорочку і напис на ній, Калинка підійшов знову до гурту. Один з арештантів тримав брудний клапоть тканини. І на тому клапті ворушилися, криком кричали товсті руді літери: "Та будьте ж ви прокляті!.."

— Кров’ю написано...

— Пальцем... Оно і палець у крові...

Того дня усі в’язні були похмурі, знервовані, злі. Навіть блатні не грали в карти. Никали по камері, часто сварились, а Циган чіплявся до всіх, шарпав сорочку на грудях, страшно кричав:

— Сволочі! Гади! Поріжу!

Виматюкав наглядача, і його забрали до карцеру. Калинка полегшено зітхнув, бо з хвилини на хвилину чекав, що Циган почне до нього сікатись.

Сидів посеред камери, біля отого чоловіка з синім пташиним обличчям. Ще вчора, одразу ж після сутички з Циганом, чоловічок підбіг до нього і, вхопивши за рукав, потягнув за собою.

— Ось пішли до мене, біля мене вам буде добре,— казав він, пританцьовуючи поруч з Калинкою.— Ану, дайте місце, ви не бачите, кого я привів? Ви не бачили, як ми побили Цигана?

Щось жалісне і водночас кумедне було в усій слабенькій постаті чоловічка, в його нервових, неспокійних рунах, навіть в отих наївних хвастощах на адресу Цигана. Він говорив і говорив, вертячи на всі боки пташиною голівкою, так, наче чогось дуже боявся, чогось невідомого, що невідступно чатувало на нього і мало схопити, як тільки він замовкне.

— О! Отут уже вам буде добре! Тут таки добре! — сказав чоловічок, показуючи Калинці на вільне місце, де й одному було б тісно.— Тут уже нам буде добре. От добрі люди трохи посунуться, і нам усім буде добре.

Звів на Калинку великі сумовиті очі, повні щирого бажання прислужитись новому знайомому, який побив "отого Цигана", смикнув за рукав:

— Та сідайте ж бо! Не бійтесь, тут вас ніхто не зачепить. Тут усі тільки свої.

Заарештовані потіснились, і місце й справді знайшлось для обох.

— Ви не чули, коли буде амністія? — запитав чоловічок, з надією заглядаючи Калинці в очі.

По тому, як завмерло довкола, Калинка зрозумів, що це не пусте запитання, не таке, що аби запитати. І, щиро жалкуючи, що на волі він не цікавився цим, Калинка винувато відповів:

— Не чув... На жаль, не чув.

— А кажуть, що сам Сталін наказав переглянути справи.

— І що всіх будуть тільки умовно засуджувати... Не чули?

— Не чув,— відповідає Калинка і відчува себе так, немов запереченням своїм він робить щось дуже нехороше і зле.

— Коли Сталін узявся, то він уже до кінця доведе.

— Сталін — як батько: коли розгнівається, а коли й пожаліє... От накаже Калініну написати Указ — Калінін і напише...

— Атож, ждіть Указу, барани безголові! — глузливо озвався високий молодик з світлими злими очима.— А до Сибіру не хочете?!

На нього накинулися гуртом. Лаяли з такою злістю, наче від нього залежало, дати чи не дати амністію. Молодик же, байдужий до образ, що сипались на нього, сів поруч з Калинкою, дістав крихітний шматочок газети, став крутити цигарку.

— Скажи!.. Скажи!.. Звідки тобі відомо, що не буде амністії? — сікався до нього чоловічок, що привів на це місце Калинку.

Той довго не відповідав. Послинив цигарку, запалив, потягнув у себе дим, з видимою насолодою заплющив очі. Обережно, наче жалкуючи, випустив дим з красиво окресленого рота, сказав, дивлячись у стелю:

— Од товариша Сталіна взнав.— І раптом незлостиво стукнув чоловічка пальцем по голові.— Та заспокойся, Яшо,— все знатимеш, швидко помреш.

Яша наче тільки й чекав на отого шалабана. Втихомирено сів поруч з Калинкою, сказав голосно: "О!> — все те вийшло у нього так смішно, що довкола розреготались.

— О, вони завжди так, — поскаржився Яша без жодної, однак, образи. "Смієтесь? Ну й смійтесь собі на здоров’ячко! — говорив увесь його вигляд.— Від сміху ще ніхто не вмирав". — А ви, пробачте, по якій статті? — запитав він Калинку.

— По п’ятдесят четвертій.

— Ой-ой-ой! — захитався Яша. — Ой-ой-ой, як погано!

— Ну, годі, закаркав! — з досадою обірвав молодик.

— Вам добре, Артисте, отаке говорити, ви звичний, а вони ж недавно із волі,— жалісливо заперечив Яша,

— А вас за що посадили? — поцікавився у свою чергу Калинка.

— Я за що?.. Ха, я за що!.. Я за букву!

— За літеру?

— Хай по-вашому буде отак, як ви сказали, а по-моєму таки за букву.

— Як же можна за літеру сісти?

— У нас усе можна... От не вимовив однієї буковки, мене й посадили... Шьо ви так дивитесь?.. Шьо, ви не знаєте, що є таке місто Сталінг’ад?..— Яша безбожно гаркавив.— Я так і сказав на політінформації: "Сталінг’ад". А той, у кого були довгі вуха, взяв та й написав, що я товариша Сталіна поганим словом обізвав. Йому шьо, бумаги жалко? Він собі пише, і слідчий собі пише, а Яша сидить... Через отакуньку буковку сидить...

— Як ви думаєте, скільки мені дадуть? — запитав згодом Яша, тривожно зазираючи у вічі Калинці.— Люди кажуть, що менше десяти не дадуть.

— Давай поміняємось,— запропонував молодик. Він уже докурив цигарку і тепер сидів, склавши на гострих колінах довгі руки,— Я тобі двадцять п’ять, а ти мені десять.

— Пхе, Артисте, який-бо ви жартівник! — налякано вигукнув Яша і зробив руками такий жест, наче відгортав од себе запропоновані роки.— Нащо мені двадцять п’ять? Носіть їх самі на здоров’ячко!

І знову засміялися присутні. Так, наче й не були у в’язниці. Калинці ж стало моторошно. Моторошно, що й він отак звикне до неволі. "Двадцять п'ять років! — подумав Калинка про молодика.— І він ще може жартувати!.."

Вже уночі, коли полягали спати, Калинка запитав пошепки молодика:

— Артист — ваше прізвище?

Той повернув до Калинки довгасте обличчя, поросле молодою борідкою, так само пошепки відповів:

— Ні, це прізвисько. Мене зовуть Тарас Валько.

— То чому ж вас кличуть Артистом?

— Бо я і є артист. Точніше — був артистом.

Вони лежали на Вальковому плащі, вкриті Калинчиним пальтом, обом уже здавалося, що вони не один день знають один одного.

— Ви чули про п’єсу "Украдене щастя"? — запитав Валько.— Івана Франка.

— Чув, — не міг не всміхнутись Калинка отакому наївному запитанню. Але Валько, здається, не помітив його усміху. Обличчя його було сумне, дві гіркі складочки прорізали чоло.

— От із тієї п’єси усе й почалося… І треба ж було мені прийти на обговорення прем’єри! Адже мене того вечора дівчина чекала. І яка дівчина! А тут наче чорт у спину штовхнув: іди та й іди у театр, там без тебе аж ніяк не обійдуться! От я й пішов — на свою дурну голову…

— Ви в театрі тоді працювали?

— А то де ж… На незначних ролях, всього перший рік. З війни як повернувся, так на сцену й пішов. Закортіло акторського хліба. Зарплата маленька, ціни високі: сидить клята перекупка на базарі і за одного бублика з тебе три шкури дере. А все ж непогано жилося: хоч і голодно, зате весело. Я за кулісами й спав, бо ніде було попервах зупинитись…

Валько заплющив очі, обличчя його стало мрійним і добрим.

— От ви знаєте, за чим я найбільше тужу? — знову розплющив він очі, і такою тугою війнуло з них на Калинку, що в того аж серце зайшлося.— Коли подумаю про оці двадцять п’ять років, то не так життя

свого загубленого жалко, як того, що так і не вдасться мені більше вийти на сцену…

— Чого ж, ви ще молодий,— спробував утішити Калинка, та Валько лише поморщився.

— А через двадцять п’ять років?.. Отож-бо й воно... Ну, годі про це... Прийшов я ото на обговорення, сів у першім ряду, слухаю. І не так, як старші слухають: хто куняє, а хто вдає, що куняє,— олімпійські ж боги! Ні, в мене вуха горять, на кожне слово хочеться репліку кинути, щось своє розумне сказати. Врешті не витримав, попросив слова. І відразу ж про свою роль. "За яким це правом,— питаю,— ми фальсифікуємо великого класика української літератури Івана Франка? Хто нам дав право правити його безсмертну п’єсу, яка тисячі разів ставилась до нас і тисячу разів після нас буде ставитись?" — "Дозвольте,— перебиває мене тоді режисер, на це була відповідна вказівка. Вищих інстанцій". Мені б тут і замовчати. Прикусить язика. А я візьми й бовкни: "Та хоч би й самого товариша Сталіна вказівка була, ми однаково не маємо права цього робити!"

Як сказав я оте про Сталіна, всі так і завмерли. Сидять, глянути один на одного бояться, дихати й то перестали. Навіть чутно було, як муха, під перевернутий стакан забравшись, дзижчить. І всі, здається, тільки на неї й дивляться.

Забрали мене тієї ж ночі. З-поза куліс витягли. В кареті, як графа, повезли... А там уже відомо: допити й допити, аж доки ноги перестають тримати... Кварцовою, дивись, вас теж опромінювали...

— Опромінювали,— ствердив Калинка: йому одразу ж защеміло в очах.

— Диявольська штуковина. Я замалим не осліпнув. Коли на суді сказав, як мене "лікували", суддя не повірив: "Не зводьте наклеп на

наші органи!.." Впаяли мені, як тут кажуть, на повну котушку. Та й відправили до Сибіру...

— Як же ви знову тут опинились?

— А я втікав. Уже за Харковом пропиляли блатні підлогу у вагоні, почали вистрибувати, а я теж спробував...

— Не побоялись?

— Коли б не двадцять п'ять років — не стрибнув би. Шпали миготять, колеса стукочуть, а в мене ж ноги як голоблі, от-от на рейки закине... Та спасибі якомусь блатному: штовхнув мене в спину я й полетів...

— Де ж вас знову впіймали?

— Уже вдома. Як прийшов, так і забрали. Ждали вони мене, знали, що де б не блукав, а рідної хати не мину...

А тепер знову судитимуть...

— Ще раз судитимуть?

— Та вже ж не помилують!.. Тільки мені тепер жоден суд не страшний. Ну, нехай ще три роки за втечу дадуть, то й що? Я тепер, як багатодітна мати: одна чи дві зайві дитини — байдуже... А вас за що загребли? — повернувся Валько до Калинки обличчям.

Калинка в свою чергу почав розповідати. Говорив тихо, щоб не потривожити сонних, і йому легшало на душі, наче Валько брав на свої плечі частку отого тягаря, що душив Калинку.

Потім вони мовчали. Лежали й задумано дивилися на тюремну лампочку, що жевріла під стелею, як око якогось недремного звіра.

— Да-а,— обізвався перший Валько і потер долонею лоба.— Як ви думаєте, Сталін знає про всі оці неподобства?

Калинка тільки стенув плечима.

— Отак і я... Як подумаю, скільки вони зла заподіяли, аж страшно стає. Хіба для цього наші батьки революцію робили? В громадянській кров проливали?

Калинка знову нічого не відповів. Важко, дуже важко було йому знайти якусь відповідь. Що він знає? Хіба те, що і його, як і Тараса, і всіх оцих людей, безпричинно гноять у в’язниці? Засуджують на багато років позбавлення волі? Що краще потрапити сюди за будь-який злочин, ніж за політику. Хоч політика та часто-густо виявлялася в необережно сказаному слові, в бездумно кинутій фразі, як у Тараса Валька... "Ворог народу,— думає гірко Калинка.— "Якщо ворог не здається, його треба знищити",— пригадує загальновідому горьківську фразу, що не сходила зі шпальт усіх газет, день у день лунала по радіо.— Вище втілення пролетарського гуманізму. Якщо я не зізнаюся в тому, чого не робив, про що навіть уявлення не мав, то й мене треба знищити? Де ж правда на світі?"

Калинка безпорадно оглядається. Але Тарас уже спить. Спить і Яша, ввібравши гостроносу голівку в плечі. Ще й прикрив її руками, наче боїться, що його може хтось сонного вдарити. Спить уся камера, всі оці люди, винні й невинні, позбавлені волі, й світла, і найдорожчого в світі — людського довір’я.

Калинка заснув, так і не додумавши жодної зі своїх думок.

А ранок його розбудив стривоженими голосами: перегризши вену, покінчив із собою отой чоловік. Його незабаром винесли, потім забрали в карцер Цигана, і почався одноманітний тюремний день, сіренький та збляклий, здушений ґратами і важкими, окутими залізом дверима. Люди, прокинувшись та поснідавши, ще більш зголоднілі після того нужденного сніданку, тижнями невмивані, неголені, нечесані, збивались в окремі гурти й розмовляли, розмовляли, розмовляли — про що завгодно, аби хоч на хвилину забути, де вони є, що з ними сталося і що їх чекає попереду.

Найбільш любили розповідати про сни. Сновидіння, здається, найохочіше відвідувало в’язниці, і ніколи не доводилося чути Калинці стільки снів, і ніде не стикався він з таким майже побожним ставленням до того, що приснилося. Пригадували найдрібніші деталі і часто, витлумачуючи той чи інший сон, сперечалися палко: до взаємних образ, а то і до бійки.

— Снився мені оце, людоньки, місяць,— розповідав дід-колгоспник, засуджений за те, що на початку війни, побачивши вперше колону німецьких танків, перехрестився й сказав своєму сусідові: "Ти дивися, скіки їх суне! Та хіба ж наші управляться з такою нечистою силою!" Ті слова, може, й забулися б, коли б дід уже після війни, ставши бригадиром, не впіймав свого сусіда з мішком колгоспного зерна. "Ну, зажди, стерво старе, ти мене ще згадуватимеш!" — пригрозив сусід, виходячи з правління, де його оштрафували на двадцять трудоднів. І як у воду дивився! — Та такий же гарний та повний, хоч воду з нього пий...

— Це тобі, старий, десять років дадуть,— пророкають йому.— Як місяць — то десять, а як сонце — то всі двадцять п’ять.

— Та змилуйтесь, за що ж десять? За віщо ж, людоньки добрі, десять? — допитується дід, і його великі жилаві руки, що натрудилися-таки на довгім віку, безпорадно тремтять.

— За те, діду, що язиком теліпав, як те радіво,— повчають його.— Тепер, батьку, такі часи настали, що як маєш довгого язика — проковтни його, щоб аж у гузно заліз. А ти півнем видерся на пліт та й кричав: "Кукуріку!" От і май тепер десять років.

— Та я ж тільки одне слово сказав! — замалим не плаче дід.— А била б тебе лихая година та ще й нещасливая! Бодай же йому на груди накопало, як він отаке на мене накопав!

— Да, тепер грамотні стали,— зауважує хтось.— Тепер такі писаки розвелися, що напишуть на тебе, чого не снив і не бачив. Дай їм волю — всіх до тюрми запакують!

— А що, браття, чи багато ще людей на волі? — запитує худий як смерть чоловік у куфайці на голому тілі: решту одягу він програв злодіям.

— А ти що, порахувати їх хочеш?

— Та ні,— посміхається той вимученою, злинялою посмішкою.— Тільки іноді здається, що на волі й людей уже немає. От приснилося сю ніч: по всій нашій країні наче не будинки, а тюрми. Іду по вулицях, а вони безлюдні. Сама лише стража гуляє.

— Тьху! І присниться ж паразитові таке! — злякано й зі злом плюються довкола.— Ти б, гад, довше спав! Щоб ти й не проснувся довіку!

— За що, браття! — вражено питає невдаха, але цим ще більше злить нервових, виснажених людей.

— Ану, мотай геть, поки по шиї не огрів!

— Кряче, кряче...

— Бач, гад, що йому сниться!

— І чого ви, хлопці, на людину напалися? — глузливо запитує Валько.— Не бійтесь, усіх не пересаджають. Вони ж теж із головами: знають, що тоді без роботи лишаться.

Та арештанти довго ще не втихомирюються.

Тоді втручається Яша. Він прямо-таки не переносить, коли люди затівають сварку.

— Слухайте!.. Та послухайте ж, який мені сон приснився! — звертається він то до одного, то до другого, ловлячи за рукав, за полу піджака.— Ні, ви тільки послухайте!.. Спилося мені, що прийшов начальник тюрми і всім сказав: "Знаєте шьо, ви уже вільні. То чого ви, питаю вас, отут сидите й гризетесь, коли ви уже вільні? Шьо, ви вже на волю не хочете? Тож забирайте свої шмутки-мутки та й виходьте на вулицю, поки я не роздумав". І ми таки узяли свої шмуткимутки і пішли всі на вулицю...

Яші не дають закінчити — такий регіт вибухає довкола.

— Ох, і Яша!.. Ох, і штукар!..

— Збрехав, Яшо? Ну, признайся, збрехав?

Хитренька ласкава посмішечка пробивається на гостроносому Яшиному обличчі. Він обводить усіх добрим поглядом, тихо сміється:

— Ну, хоч би й збрехав, ну, то й шьо? Для хороших людей і збрехати не гріх.

— Браття, купать Яшу в параші! — вигукує хтось, і вся камера з реготом, галасом, ґвалтом хапає Яшу за ноги та руки, несе до параші. Яша відбивається, пищить, але його слабенький голос тоне в загальному гаморі.

— Вони що, й справді його скупають? — пита перелякано Калинка.

— Що ви! — заспокоює його Валько.— Дадуть тільки понюхати... Коли б і посміялися, якби не Яша!

Він теж сміється, спостерігаючи веселу інтермедію, і лише зараз помітно, який він іще молодий.

— Мені теж приснився сон,— каже він, і світлі очі його мрійно тьмяніють.— Наче стою я на розі вулиці і чекаю на оту дівчину... Ех!

Тарас замовкає, обличчя його пересмикує болісна гримаса.

— От візьму й утечу,— уже іншим, глухим, недобрим голосом продовжує він.— Хай лишень із ями оцієї виведуть — тільки мене й бачитимуть!

— Убити ж можуть!

— А мені що? — відповідає Тарас, і очі його зухвало світлішають.— Мені смерті боятись? Все одно: жізнь — копейка, судьба — злодєйка! Мені б тільки вільним повітрям дихнути...

Калинка співчутливо дивиться на Тараса. Він не розповідає власні сни — не тому, що йому не сниться нічого. Щоночі до нього приходить, мучить, мордує один і той же сон: йому насинається їжа. Найрізноманітніша їжа, яка тільки може бути на світі. І кожного разу Калинка не встигає не те що наїстися, а навіть попробувати. Він так довго миє руки, обполіскує лице, чистить зуби, відтягуючи оту блаженну

мить, коли візьме виделку чи ложку, що кожного разу його будять раніше, ніж він доторкнеться до їжі. Калинка у відчаї заплющує очі, але вже нічого не бачить, крім порожньої голодної темряви. Він дуже голодний. Голодний завжди, голодний навіть тоді, коли відставляє досуха вилизану миску з картопляною юшкою, коли смокче останню крихітку нужденної тюремної пайки насущного, обчикриженої, обкраденої, але обов’язково припечатаної доважком — цим примарним символом доброчесності.

— А доважок був?

— Та був...

— Так що ж ви, гади, іще хочете?.. Що вам, паразитам, іще треба?.. Жеріть, стерви, що вам дають, та спасибі кажіть! Вам уже давно на тім світі пайок ідьоть, а ви тут і досі воняєте!

І "гади", "паразити", "стерви" після невдалої спроби вчинити протест покірно беруть оті обкрадені пайки з доважком і жеруть, лопають, тріскають, шамають, хавають в шістдесят завжди голодних ротів.

Калинка розглядає свої руки, нещодавно такі м’язисті та дужі, а тепер більш схожі на кістки, обтягнуті чи то старим, пожмаканим папером, чи то позиченою в худющої гуски шкірою. Пробує гострі костисті вилиці, проводить сухою, як дошка, долонею по тонкій шиї, сумно хита головою. Цікаво, чи довго його тут триматимуть? Чому не викликають на допит,— хоч би вже скоріше кінчали! А може, вони просто забули про нього? Засунули його папку в якусь шухляду, і вона там лежатиме, покриваючись пилом, аж поки він і загине.

— Ти, братухо, зізнавайся,— раять йому в камері.— Зізнавайся, братухо, а то отут і зогниєш. А пошлють до табору, там все-таки свіжий вітер продуватиме.

— Але ж я не винен!

— Хе, не винен! Та плювали вони на твою невинність з найвищої вишки! А так хоч трохи здоров’я збережеш... Чи ти думаєш, що воно тобі в таборах не буде потрібне? Там, браток, не такі, як ти, до землі гнуться...

Отак умовляють Калинку ті, що вже не вперше куштують тюремного життя. І він, охоплений відчаєм, іноді думає: "А може, й справді?.. Підписати все, що вони хочуть, хай хоч і подавляться".

Але, навіть думаючи отак, Калинка знає, що він цього не зробить. Якась непереможна впертість сидить у ньому, сидить так міцно, що її не витруїти ні голодом, ні муками, пі оцим тюремним життям. Прадавня, незламна упертість, успадкована од далекого пращура. Ота впертість, що давала сили й снагу його предкам горіти на вогні, висіти на гаках, катуватися в царській двадцятип’ятирічній солдатчині — і не випускати зухвалої люльки з зубів! "...І присудили, з дозволу гетьмана, спалити його живого в усіх на очах... Притягнули його ланцюгами залізними до стовбура дерева, гвіздком прибили йому руки і, піднявши його ще вище, щоб звідусюди було видно козака, взялися тут же розкладати під деревом багаття. Та не на багаття дивився Тарас, не про вогонь він думав, що ним збиралися палити його..."

Понад два місяці просидів Калинка у камері. Ніхто його не викликав, наче й справді забули про нього. Приводили свіжих арештантів, забирали знайомих, помінялося майже все "народонаселення" камери, а Калинка все сидів та й сидів, і дехто вже скоса став поглядати на нього, й промовлене було лиховісне слово "насєдка", тобто квочка, як прозивали по в’язницях тих, кого начальство підсаджувало своїми шпигунами. Рятувало Калинку тільки те, що його нікуди не викликали.

За цей час із камери пішли дід-колгоспник, Тарас Валько і Яша.

Яші дали десять років. Прощаючись, він подивився на Калинку великими очима своїми, повними подиву й смутку:

— А ви знаєте, мені таки дали оті десять "оків",— так, немов Калинка сподівався на інше. Спробував навіть усміхнутися: вуста посмикались, посмикались та й зламалися болісно.

Яша пішов, і в камері одразу спохмурніло.

Дідові дали вісім років.

— Місяць твій, діду, був із щербинкою,— сказали йому.— Не придивився ти, діду.

Дід приголомшено оглядався, розгублено кліпав вицвілими віями.

— За віщо ж вісім, людоньки добрі?

Всі почувалися ніяково.

— Да-а, наклеїли старому на бороду.

— Довіку не зносить.

Але по-справжньому вразилася камера, коли із суду повернувся Валько. Вже по тому, як він зайшов до камери, як пожбурив плащ на підлогу, в’язні зрозуміли, що сталося щось незвичайне. У Валька гнівно пашіли щоки, очі ж були такі злі, що всі мимоволі одступились од нього.

— Невже усі п’ять? — запитали боязко.

Валько повернувся, мов на шарнірах, сухо і зло засміявся:

— П’ять?.. А десять не хочеш?

Хтось вражено свиснув, хтось вилаявся, а Тарас голосно й довго матюкав і суддів, і Сталіна, поки хтось перелякано зашипів на нього.

— Цить, бо сторожа почує.

— А чого мені боятись? — скипів ще дужче Валько.— Що мені іще можуть дати?.. Іще десять?.. Так хай дають, так їх перетак, хоч і двісті, хоч і тисячу років: буду сидіти, поки й грати потліють, поки й тюрми усі погниють!.. Нате, валіть, у Валька плечі широкі, він винесе, витягне, він ще діждеться, коли й з вас пір’я летітиме!..

Коли Валько трохи заспокоївся, Калинка співчутливо запитав:

— За віщо ж вони вам дали десять років?

— За саботаж.

— ?

— Не вірите?.. Я теж і подумати не міг, доки вирок не почув. Запитую у судді: за який же саботаж, коли мене треба судити за втечу? А він мені, сука мордата, і пояснив: "Вас осудили за те, що ви саботували заходи уряду по вашому перевихованню..." А тепер облиште мене, бога ради, дайте мені на самоті побути! — попросив Тарас. Ліг на підлогу, на жужмом кинутий плащ, завмер, обхопивши голову руками. І в камері стихло, і кожен намагався не потривожити Валька, що викликав тепер якусь страхітливу пошану, так наче він був уже мертвий.

Коли пішов і Валько, Калинка зовсім осиротів. Не міг уже зійтися з новими людьми, тим більше що майже всі вони остерігалися його, підозрюючи із ньому "насєдку". Якась дивовижна апатія огорнула Калинку, вбивала думки. Мовчки лежав або сидів, обхопивши коліна,

ввіткнувшись підборіддям у руки. Коли хтось до нього звертався, Калинка неохоче зводив померклі очі, відповідав безликим голосом: слово, друге — та й замовкав, знову потупивши голову. Час, наче клейка темна маса, протікав мимо нього, і Калинка не мав сил навіть борсатись, щоб вибратись на його каламутну поверхню. Немов осінній лист, опадав він, тихо й безшумно, в застояну болотяну воду, куди навіть сонце боїться заглянути, і, знаючи, що там, на замуленому дні, чекає його неминучий кінець, байдуже думав: "Хай буде так".

Тільки двічі він трохи ожив, знову зацікавився життям.

Перший раз, коли наглядач передав газету на розкур. Газета ота хоч і була радянською, не видавалася офіційно ув’язненим, а потрапляла до них через десяті руки, з такою оглядкою та пересторогою, наче оця похмура в’язниця була суверенною державою з зовсім іншими, не радянськими законами і її повні підозри володарі боялись радянської преси, наче вогню. Тому наглядач передав до камери не цілу газету, а подерту на акуратні малюсінькі шматочки, щоб заарештовані нічого не могли прочитати.

Отут і почалася складна, копітка робота, схожа на відгадування заплутаної шаради чи викладання химерної мозаїки з перемішаних навмисне шматочків кольорового скла. Робота, можлива лише у в’язниці: адже час тут — зовсім знецінена категорія.

Посеред камери було звільнене місце, кожен в’язень одержав по одному, по два шматочки паперу.

Почали з першої сторінки. Спершу стулили заголовок, потім заходилися біля тексту, підганяючи клаптик до клаптика, аж доки не сталося диво: вся сторінка, пошматована, почетвертована, але жива, лежала на підлозі.

Сторінку оту читали цілий день. Од рядка до рядка, од слова до слова, не пропускаючи жодної літери, і навіть найзавзятіші курії не сміли й подумати, щоб попросити хоч одну смужку на цигарку.

Другого дня сторінку так само терпляче (по шматочку, по клаптику) перевернули і тепер вже читали з другого боку.

Так само була прочитана третя й четверта сторінка.

І коли вже вивчили прочитане майже напам’ять, заходилися біля курива.

Курили й сперечалися про одне й те ж: коли буде амністія.

— Я, браття, так вам скажу: скоро всіх невинних повипускають на волю,— просторікував один з оптимістів, і його особливо охоче слухали, і вірили йому, як ще жодній людині в світі.— Адже Молотов що на Генеральній Асамблеї сказав? Що наш лад найгуманніший... Тепер хочеш не хочеш, а випускай пташок на волю!..

Вдруге ж був обшук, по-тюремному — шмон.

Якось, виносячи парашу, блатні підібрали шматочок тоненької бляхи. В камері той шматочок вирівняли, довго човгали ним об цемент, аж поки він став гострий, як бритва, і заходились голитися. Тріщала шкіра, із подряпин лилася кров, але в’язні не зважали на те: маленький шматочок металу нагадував їм волю, і вони раді були хоч на хвилину поринути в ілюзію вільних людей.

Сяк-так поголившись, в’язні наче переродились. Повсюди спалахував сміх, теплі сердечні слова залунали там, де ще недавно провисали матюки та взаємні образи, осяяна худими, виснаженими, але ж поголеними обличчями камера наче роздалася вшир, стала вищою, світлішою, просторішою. "Як же мало треба для того, щоб зробити

людину щасливою!" — думав Калинка, розглядаючи товаришів по неволі. Він теж поголився і, потираючи долонею гладеньке підборіддя, відчував дивовижне полегшення, наче разом з густою бородою скинув із себе половину отієї розпуки, яка все більше огортала його.

Коли ж наглядач під час обіду відчинив двері і вся камера засвітилась до нього поголеними обличчями, він остовпів від подиву. І такий нестримний регіт вибухнув у камері, що аж електрична лампочка спалахнула яскравіше. Наглядач же прожогом вискочив за двері, затупотів коридором.

Отут і почув Калинка не знайоме йому досі слово "шмон".

"Шмон" почався так: з гуркотом одчинилися двері, до камери ввалився на чолі здоровенних тюремників, озброєних шматками товстелезного кабеля, сам начальник в’язниці. На відміну од своїх підлеглих, він був дуже веселий, життєрадісність так і хлюпала з нього, так і віяла од його вгодованої постаті, струмувала з неспокійних мінливих очей.

— А, гадики,— проспівав ніжно він, веселими очима оглядаючи в’язнів, перукарню відкрили?

"Гадики" мовчки ковтали слину: від начальника віяло нерозведеним спиртом і смаженою ковбасою з яєчнею.

— Мовчите? — здивувався начальник.— Чого ж ви мовчите? Може, ваш начальник теж побритися хоче... Давайте, хлоп’ята, бритву сюди, я теж пошкребуся.

В’язні дивилися на вимогливо простягнену руку начальника і мовчали, як заворожені.

— Чи ви забули, де поклали? — продовжував допитуватись начальник.— Ви, може, бідненькі, не тільки бороди, а й останні крихти мозку з голів повишкрібали? То вам, к'оже, допомогти?.. Ану, хлопці, виведіть оцих перукарів на хвилинку в коридор! — І здоровенні гевали стали хапати в’язнів, жбурляти в коридор, а коли якийсь пробував опиратися, то тут же свистів кабель.

Лайка, зойки, стогін, крик — все змішалось докупи.

Врешті камера спорожніла. І тоді розпочався "шмон". Наглядачі лазили по підлозі, обнюхували кожен куточок, зазирали в кожну шпарку, а потім, пропускаючи по одному заарештованих, промацували вправними пальцями кожну складочку одягу, але бритви так і не знайшли.

— Не віддаєте, значить, бритву? Жалієте для свого начальника бритви? Хочете, щоб він небритий ходив?

В’язні мовчали. Мовчали мов прокляті. І вперше за весь час стерлися, зникли оті кордони поміж "людьми" й "фраєрами". Щось спільне, зухвало-уперте об’єднало усіх. І начальник, який не один рік прослужив у в’язниці, відразу ж зрозумів, що він не доб’ється нічого.

— Що ж, посидьте трохи, подумайте. А щоб вам легше було думати, я не дам вам обідать... І вечеряти не дам... І снідати завтра не будете... Думайте, гадики...

І "гадики" думали. Намагалися не дивитись на порожні миски, уникали поглядами парашу, під якою, вправно приклеєна до дна, зберігалася бритва.

Мовчали увечері, мовчали і вранці, хоч порожні миски, здається, аж кричали, щоб їх наповнили юшкою. Отією баландою, рудою на колір, гіркуватою на смак, настояною на картопляній шкаралупі. Отією

"тюремною радістю", під якої й собака в доброго господаря одвернувся б бридливо, але яка здавалася зараз оцим усім "гадикам" найкращою їжею в світі. Найсмачнішою, найбажанішою, квінтесенцією всіх смакових якостей, вмістищем калорій, що підтримують горіння примхливого вогника, який називають життям.

Та ще хліб. Не пишна булка, не паляниця, не чорний духмяний хліб, не зарум’янений крендель — не всі оті міфічні, розраховані лише на небожителів витвори із пшеничного або житнього борошна, а глевкий, беручкий до зубів, важкий, як чавун, чорний, як совість тюремників, шматок пайкового хліба з обов’язковим доважком, пришпиленим тріскою. Чого варті пишна булка або рум'яна паляниця, які все своє зніжене життя проводять на волі... Чого варті вони поруч з тюремним хлібом, зліпленим, здається, із самої землі, вчиненим на розпуці, вимішаним на муках ув’язнених! Чи знають вони, оті білі панянки, пещені у високих та світлих печах, як можуть тремтіти руки, беручи шматочок глевкого, мов глина, хліба? Чи їх коли їли так, щоб найменша крихта не впала додолу? Або ось такими шматочками, щоб надовше вистачало, щоб смоктати, ласуючи, наче цукром? Чи наважувалися задля них лежати поруч з померлим товаришем і одну ніч, і другу, і третю, відповідаючи на перекличці, що товариш хворий, що він не може звестись за пайкою,— дайте, я йому однесу,— чи наважувалися приховувати смерть людини задля паляниці, якою б високою та пишною вона не була? А задля тюремної пайки наважувались...

Чим закінчилося оте мовчазне змагання між в’язнями та начальником тюрми? Чи в’язні не витримали й віддали йому бритву? Чи начальник не витримав і скасував свій наказ? Чи обидві сторони затялися на смерть і миски покрилися шаром пилу, товщим од пальця? Калинці так і не довелося дізнатись. Бо другого дня його забрали на допит.

— Калинка, виході! — вже гнівно закричав наглядач, здивований тим, що ніхто не відгукнувся.

Аж тепер Калинка звівся на ноги.

— Забирай і манатки,— похмуро кида наглядач.— Ну, живо!

Та й вивів у двір, де на Калинку вже чекав, погуркуючи нетерпляче мотором, "чорний ворон".

І знову сидить на табуретці навпроти голого столу Калинка. Йому здається, що й кімната оця переїхала із столичного управління в обласне, тільки за столом уже не капітан, а згорблений лейтенант з похмурим, непривітним обличчям.

— Прізвище?.. Ім’я?.. По батькові?..

Все те акуратно заноситься до протоколу, акуратно і старанно, бо досить зробити помилку, як доведеться переписувати наново.

— Був на окупірованной території?..— Слідчий зводить голову, сердито запитує:— "Окупированной" як пишеться: через два "к" чи через два "р"?

— Через два "к" і два "н".

Слідчий старанно виводить слово, потім знову запитує:

— А "территорию" як писати?

— Через два "р".

— Умгу...

Схилився, старанно скрипить пером і дуже схожий зараз на учня, що пише диктант.

— А тепер розказуй,— одірвавшись нарешті од аркуша, пропонує слідчий.

— Про що ж розказувати?

— Як на ок...купірованной території вів антирадянську агітацію.

Це щось для Калинки нове. Хочеться запитати, як справа з попереднім звинуваченням, але, навчений гірким досвідом, він стримується.

— Чого мовчиш?

— А що я можу вам розказати? — відповідає Калинка.— На окупованій території був, але антирадянської агітації не вів.

— Так і не вів?

— Так і не вів.

— Ти що це собі думаєш, тут дурніші за тебе сидять? — запитує сердито лейтенант.— Думаєш, як інститути там різні кінчав, то ми тобі так і повіримо? Думаєш, ми не знаємо, що ти вів там антирадянську агітацію?

— Антирадянської агітації не вів.

— А в школі учителював?

— Учителював.

— І портрет Гітлера у класі висів?

— Не висів.

— Ага, не висів... А на печатці фашистська свастика була?

— Не була.

— Це по-твоєму не була. А по-нашому була. Показати?

— Покажіть,— каже Калинка, хоч його вже огорта сумнів: а може, й справді на тій клятій печатці була свастика?

Та слідчий печатки чомусь не показує. Замість того зводиться й каже:

— Ну, ти тут подумай... Пригадай, як вів агітацію проти Радянської влади.

І виходить з кімната.

Калинці не вперше лишатись сам на сам. Дивиться у відчинені двері, гадає, чи відішлють його після допиту назад до в’язниці, чи поведуть катувати світлом. Чомусь він найбільше боїться того світла. Може, тому, що відчуває: ще кілька "сеансів" — і він осліпне. Щоб не мучитись цим, примушує себе думати про дружину. Про дружину й дитину. Яка народилась без нього, заради якої він вперто стуляє вуста, коли слідчі добиваються, щоб він підписав оті фальшиві свідчення.

— Тобі ж буде краще,— вмовляють вони його.— Підпишеш, дадуть десяток років, підеш у табори, а там, гляди, попадеш під амністію. А будеш впиратися — згноїмо по тюрмах!

Це ж саме буде говорити й лейтенант: Калинка це знає напевне. Як і те, що він помре — не підпише фальшивого свідчення.

— Надумався? — запитує слідчий, повернувшись до кабінету.

Калинка заперечливо хита головою.

Під ранок його відвели в одну з камер, що містилася в підвалі цього ж будинку. А слідчий другого дня поїхав у село, де Калинка вчителював під час окупації.

Спершу лейтенантові здалося, що його спіткає невдача. Літній учитель, який працював разом з Калинкою, сказав, що у школі портрет Гітлера не висів. Потім він знайшов стару довідку з тогочасною печаткою, і там не було жодної свастики. Учитель ще додав, що Калинка не раз висловлювався проти фашистів, що, провчителювавши два місяці, він пішов з села: пробиратись до лінії фронту.

— Захищаєте? — примружив недобрі очі слідчий.— Врага народу захищаєте?

— Молодий чоловіче! — образився вчитель.— Я сімдесят п’ять років прожив на світі і ніколи не мав справи з неправдою. А тим більше тепер, коли стою однією ногою в могилі. Я вам ще раз кажу, що така людина, як Калинка, то є справжня радянська людина.

Облишивши старого йолопа, який, здається, уявлення не мав, з яким вогнем він грається, слідчий заходився біля колишніх учнів Калинки.

— Що казав вам учитель, коли заходив до класу? Хайль Гітлер?

— Вони цього не казали.

— А що він казав? Може, "нехай живе Сталін" казав?

— Вони казали: добридень.

— Ага, добридень. То це ви йому "хайль Гітлер" кричали?

— Не кричали.

— А що ж ви робили?

— Училися.

— Училися? Фашистам слугувати учились?

— Цього ми не вчились.

— А чого?

— Вони вчили нас літератури.

— Літератури?.. Ну, і яку ж літературу ви там вивчали! Яких фашистських письменників?

— Ми вчили Тараса Шевченка.

— Ну, й що ж ви в того Шевченка вивчили?

— "Катерину".

— Катерину? Яку іще Катерину?

— Та "Катерину" ж, поему!

— Поему? І що саме ви в тій поемі вивчали? Ану, хто пригадає? Ти? Давай.

— Кохайтеся, чорнобриві,

Та не з москалями,

Бо москалі — чужі люди,

Роблять лихо з вами...

Слідчого пронизує радість мисливця, що зрештою натрапляє на слід. Тепер тільки обкидати дичину прапорцями, звести курки.

— Підпишіться. Ось тут. Всі підписуйтесь!

Отже, Калинка примушував дітей вивчати "Катерину". А чому він вибрав саме цю поему? Вибрав для того, щоб обзивати представників великого російського народу москалями, агітувати проти дружби народів. А що це, як не буржуазний націоналізм, слугування фашистам! І сліпому ясно, з ким закликав Калинка кохатися під час окупації!..

Тепер, коли з’явилося отаке свідчення, довести справу до завершення було вже не важко. І настав день, коли в дверях камери став наглядач, голосно скомандував:

— Калинко, на суд!

Калинку, як колишнього військового, судив трибунал. Заарештовані, яких мали судити, чекали своєї черги у величезній кімнаті з двома довгими, вичовганими до блиску лавами, без вікна, але з незмінною жовтою лампою під самою стелею. На лавах місця всім не вистачало, тож багато сиділо просто на підлозі, повні нервового очікування, що ось-ось відчиняться двері і байдужий голос покличе:

— Матьоха!

— Засядько!

— Калинка!

І Матьоха — Засядько — Калинка зірветься на ноги, відгукнеться здушено: "Я!" — та й пройде у двері, щоб за якісь десять-п’ятнадцять хвилин повернутись назад. І на запитання: "Скільки?" — відповісти убито: "Десять... П'ятнадцять... Двадцять..." Чи й усі двадцять п'ять. Бо члени трибуналу, присуджуючи до неволі, так щедро роздавали роки, що коли б це залежало від них, людство стало б безсмертним.

Калинка чекав своєї черги до вечора. Спершу стояв, потім сидів на підлозі, а пізніше примостився на лаві. І чим довше сидів, тим більший безпросвіток заповзав йому в душу.

Та ось байдужий голос назвав його прізвище. Калинка звівся й пішов до кімнати, де на нього чекали вже судді.

Один із них був уже літній, двоє зовсім молоді. Літній мав погони майора, молоді — лейтенантів. Старий світив лисиною, молоді лисніли чубами. І однак чимось вони були дуже подібні між собою, наче виростали з одного тулуба, що був прихований червоним сукном. Щось дуже спільне було в їхніх обличчях, і лише згодом зрозумів Калинка, що саме робило їх такими подібними. Байдужість. Байдужість до підсудного, до тієї справи, яку вони виконували. Вони були збайдужілі до краю, оці судді, працюючи по дванадцять, чотирнадцять годин на добу, рухаючи ненаситну судейську машину, яка перемелювала ув’язнених на своїх невблаганних вальцях. Десятки, сотні безликих облич мигтіли щодня перед ними, сотні надій, благань, образ і розпук зникали безслідно. Судді лише тоскно поглядали на гору папок, яка повільно танула, і оживали тільки тоді, коли лишалася одна чи дві папки,— наближалася блаженна хвилина, коли можна буде залишити оце остогидле приміщення, вийти надвір, де залягла уже ніч, добратись додому і впасти у ліжко.

Безбарвним голосом майор запитав Калинку прізвище, ім’я та по батькові, рік і місяць народження. Потім повідомив, за якою статтею звинувачується Калинка, запитав, що може сказати підсудний на своє виправдання. І доки Калинка говорив, суддя кивав головою. Калинці здавалося, що майор уважно слухає його і навіть погоджується. Майор же просто спав. Він навчився спати з розплющеними очима, похитуючи головою, чого ще не вміли робити його молодші колеги, які мали більш втомлений вигляд, аніж у майора.

— Все? — прокинувся майор, коли перестав лунати голос Калинки.

— Я сказав усе.

Майор сказав Калинці сідати. Потім звернувся до своїх молодих колег, чи мають вони запитання до підсудного. Ті запитань не мали.

— Суд іде на нараду,— оголосив майор, зводячись.

Судді зникли за вузенькими дверцятами, що вели ще в одну, зовсім уже маленьку кімнату.

Калинка сів, розгладив спітнілими долонями пожмакані на колінах штани. В кімнаті панувала тиша, навіть секретар суду завмер, відкинувшись на спинку стільця та заплющивши очі. А Калинка не спускав погляду з дверей, за якими зникли судді.

Там зараз вирішується його доля. Судді, ще раз переглядаючи його справу, зважують всі "за" і "проти". Можливо, навіть сперечаються, і Калинка щиро вірить, що судді сперечаються не про те, на скільки років його засудити, а про те, чи взагалі його можна судити. Адже вони так уважно слухали його, особливо майор, який весь час кивав головою.

А судді, ввійшовши до невеликої кімнати, про нього одразу ж і забули, як забували про сотні інших підсудних. Все було вже вирішено, і

в папці, що її тримав у руках майор, лежав заздалегідь написаний вирок. Вони зайшли сюди тільки для того, щоб зберегти форму правосуддя та ще хоч трохи перепочити.

Майор стояв біля вікна і дивився на вулицю, на хлопчика й дівчинку, що гралися, пускаючи кораблики в невеликий потічок. Він думав про найменшого сина, свого мазунчика, мріяв, як скоро прийде додому, скине тісний прокурений кітель, вмиється, сяде до столу і як син, сопучи, полізе йому на коліна. Обличчя його враз розгладилось, освітилося усміхом.

Обоє ж лейтенантів, зайшовши до кімнати, запалили, і один з них запитав другого, чи вдасться сьогодні звільнитись до восьмої.

— Раніше десятої й не надійся,— відповів йому другий.— Кудись квапишся?

— В мене сьогодні дружина іменинниця,— сказав перший, і вигляд у нього був такий нещасний, що другий йому поспівчував:

— Так, тобі не можна позаздрити.

Майор тим часом одірвавсь од вікна, дістав кишеньковий годинник.

— Пора,— сказав він, і обличчя його набрало звичного урочисто-суворого виразу, й лейтенанти, осмикавши гімнастерки, рушили вслід за майором.

— Встати! — скомандував секретар, і Калинка схопився і вже стоячи вислухав вирок: десять років ув’язнення.

З суду повели Калмику одразу до камери.

Було тихо, як у могилі. Десь падали краплини води, наче відраховуючи, скільки Калинці доведеться сидіти; підвальна вогкість поступово забиралася в нього, і ще ніколи не почувався Калинка таким самотнім, вилученим з життя.

А вранці його знову посадять до "чорного ворона" та й одвезуть — спершу до в’язниці, а тоді вже до табору.

Калинці ще пощастило: коли б він отримав більше десяти років, то помандрував би на Далеку Північ, а так потрапив до місцевого табору, в’язні якого відбудовували величезний молочний комбінат, зведений ще бельгійцями на початку тридцятих років.

Пасажири, які підлітали літаком у сорок сьомому році до цього місця, звертали увагу на видовжений прямокутник, обгороджений колючими дротами, з руїнами величезної будівлі в лівому боці прямокутника. То були рештки молочного комбінату. А в протилежному, правому секторі, як футляр у футлярі, було видно квадрат, обгороджений ще густішими дротами, з вишками та прожекторами, з довгими бараками й площею, на якій, наче комашня, ворушилися маленькі, як сірнички, чоловічки.

Можливо, отакими здавалися вони й людині, волею якої їх кидали за огорожі з колючого дроту, тому їхній слабкий комашиний писк не долітав до її державного слуху, бо вона уже давно перестала вважати себе людиною нормального зросту, а, як прадавні єгипетські фараони, висікала в потворній уяві своїй велетенську постать, що велично підносилася над мільйонами дрібненьких комах, які ворушилися десь там, унизу, у прасі, біля її ніг... Та хіба тільки в уяві? Хіба не зводили ми важкі монументи з багатотонного мармуру, хіба не відливали велетенський тулуб з бронзи, щоб він дивився на нас зверху вниз, утроє, вчетверо, вдесятеро збільшений,— живе втілення ідола, якому лише поклонятися, віддаючи людські жертви? Хіба не стояв він на площах, у парках, у скверах, розмножений сотні тисяч разів, а ми зводили все нові й нові йому капища, ми, що гордо відкинули всіх на світі богів і єдиним

богом своїм проголосили вільний, розкутий, ясний розум людини? Що ж, ми зробили його богом, а боги не мають серця.

Тому й ворушилися на обгороджених колючими дротами площах мільйони безкрилих комах, ворушилися й гинули, так і не донісши до кремлівського бога ані надій своїх, ні свого розпачу, ні навіть прокляття.

Тож пасажири, які пролітали в тисяча дев’ятсот сорок сьомому році над оцим табором, майже ніколи не думали, що оті кумедні сірничини в цей час задирають до неба зарослі брудною щетиною обличчя і тоскно дивляться в небо на тонкокрилого вільного птаха. Їм, пасажирам, не могло спасти на думку, що кожен з отих чоловічків віддав би по десятку років життя, аби хоч на хвилину опинитися не те що в літаку, а просто за дротами колючими, подалі від оцього мурав’їська. І літак мчав собі далі, пробиваючи хмари, купаючись у просторі, а чоловічки лишались позаду.

Другого дня Калинка прокинувся од металевого зойку. За тонкою дощаною стіною хтось щосили калатав у рейку, і вона дзвеніла, стогнала, лящала, проганяючи сон болісним криком своїм. На двоповерхових нарах заворушилися, закашляли, заплювались розбуджені люди, а поміж парами вже бігали днювальні і кричали щосили: "Па-адйом!" І сипали такими віртуозними матюками, що блатна частина барака відповідала їм схвальним реготом. Хтось дістав запотиличника, хтось голосно зойкнув, когось стягнули за ноги, а хтось усе не хотів лишати постіль, поки його не скинули просто на долівку, ще й підчепили під ребра ногою. А рейка верещала, невтомно, набридливо, зле, аж доки всі в’язні залишили барак та й вишикувалися на площі під нещадним світлом прожекторів, від чого ще густішою здавалася темрява довкола.

Калинка стояв у першій шерензі, на правому фланзі. Високе зоряне небо дихало холодом, в’язні, щоб хоч трохи зігрітись, переступали з ноги на ногу, тулились один до одного, а то й пританцьовували. Нараз днювальні, що вишиковували в’язнів, завмерли. До колони підійшов

невисокий худенький капітан з маленьким дитячим лицем, рідкими віями довкола блакитних, як літнє небо, очей.

— Здрастуйте, кролики! — привітався він, зводячись на носки лакованих чобіт.

В’язні відповіли незграйно.

— Ага, не хочете як слід привітатись! Ану, давайте ще раз... Здрастуйте, кролики!

І знову неясне "гара-гара" прокотилося площею.

Обличчя капітана почервоніло, він явно розгнівався. Знову звівся на носки, різко скомандував:

— Напра-во! Довкола барака бігом — марш! — І сотні в’язнів затупотіли довкола барака.

— Стій! — скомандував капітан, коли захекані в’язні обігнули барак. — На-алі-во!.. Р-равняйсь!.. Здрастуйте, кролики!

— Здрастуйте, громадянине начальник! — обізвалась шеренга в сотні ротів.

Дрібненькі риси капітанового лиця розцвіли.

— От тепер молодці! — похвалив він, розхитуючись на носках.— І раджу вам наперед з дядею Васею не сваритись. Тоді дядя Вася вас любитиме, і вам буде добре... Зрозуміли, кролики?

— Зрозуміли, громадянине начальник!

— А тепер поснідайте і до роботи. Та глядіть мені, працюйте як слід, щоб дяді Васі не довелося за вас червоніти!.. Новенькі, вийти з колони!

По шеренгах зчинився рух, десятки людей вийшли наперед. Ступив два кроки й Калинка. Капітан пішов вздовж їхньої шеренги, призначаючи, кому де працювати.

— Гнути труби... Розбирати каміння... Копати котлован... Розбивати стіну...

Калинці припало розбивати стіну. Вже поснідавши незмінною картопляною баландою та йдучи на роботу, Калинка запитав у похмурого бородатого в’язня:

— Цей капітан хто такий?

— Помічник коменданта,— неохоче відповів той.

— Злий, мабуть?

В’язень зміряв Калинку глузливим поглядом, тінь посмішки майнула по його обличчю:

— Хоч до рани тули!

І знову мовчання, тільки гупання сотень ніг лунало довкола.

— Робота дуже важка? — не витримав знову Калинка. Бородатий глянув на Калинку так, наче той був несповна розуму:

— Легшої пошукати. Знай вимахуй молоточком до вечора.

І Калинка вимахував. Півпудовим молотом з ранку до вечора. Гупав щосили у міцну, неподатливу стіну, і бракувало повітря, й темніло в очах, і млосно підступало до горла. Зупинявся, витирав піт, перемішаний з цементною пилюкою, що густою хмарою зависла довкола, а в тій пилюці, немов ланцюгами скуті, ворушилися виснажені люди з хворобливо блискучими очима, піднімали раз по раз важкі молотища, били у стіну, і здавалося кожному, що з оцим ось ударом відлетить і життя, стече останньою краплею.

За два тижні на Калинці були тільки шкіра та кістки. Він не міг довго влежати на одному боці, крутився цілу ніч на нарах, стогнав уві сні, і стогін його зливався зі стогоном інших. Лише тепер зрозумів Калинка, що то означає — хитатись од вітру.

А потім, коли він уже не міг піднімати молота, його поставили гнути арматуру. Товсті залізні стрижні закладалися у верстат, на вільний кінець треба було навалюватись грудьми і вагою всього тіла, тримаючи неподатливу залізяку руками, зариваючись ногами в землю, гнути, гнути, гнути — з ранку до вечора, з ранку до вечора. На ціле життя лишилася в Калинки звичка: розтирати долонею груди.

Він працював майже під дротами, і тому перший помічав поодинокі жіночі постаті, які боязко наближались до табору. Були вони майже всі в сіряках, у важких поруділих чоботях, і щось таке знайоме було в отих постатях, що Калинка кожного разу думав про матір.

— Ти куда, стара, прьош?! — кричав охоронець, помітивши чергову жінку.— Жіть надоєло?!

Жінка зупинялася, простягала до солдата невеликий вузлик, наче перепустку до табору:

— Солдатику, голубчику, я ж до сина!

— Ану, шагом арш назад, бо стрілятиму! — кричав ще дужче солдат, беручи гвинтівку на руку.

Жінка слухняно оберталася, йшла оглядаючись. В’язні проводжали її поглядами, і кожному здавалося, що то його мати.

Відійшовши на безпечну відстань, жінки, як правило, зупинялись, завмирали, повернувшись обличчям до табору. І до самого вечора мріли їхні затужавілі постаті. І вже у бараці, лежачи на закам’янілих постелях, довго перемовлялися стиха ув’язнені: перед їхніми очима все ще стояли сумні оті постаті.

Нужденне світло стікало з покритих пилом лампочок, скупо просочувалось поміж нарами, що на них мертво лежали виснажені працею в’язні, а з другого кінця барака доносилися збуджені голоси: блатні чесали королю бороду — грали в карти. Вони не ходили на роботу, тому їх і не морив важко сон.

Наступний день подарував Калинці несподівану зустріч.

Здибав Миколу. Вимахуючи довжелезними рукавами пошматованої кацавейки, хлопець кудись біг і налетів просто на Калинку.

— Миколко, добридень! — обхопив його за плечі Калинка.

Хлопець задер всіяне ластовинням обличчя, і такою радістю спалахнули його сині очі, що Калинці аж запекло у очах.

— Дядьку, це ви?

— А хто ж іще!.. Стривай, стривай, як ти сюди попав?

— А мене засудили! — ще веселіше відповів Микола і витер рукавом носа, не зводячи з доброго дядька очей.

— Засудили?

— Еге... На шість років.

Калинка стоїть розгублений. Стискає хлопця за плечі, наче хоче переконатись, що перед ним жива істота, а не плід хворобливої уяви.

— Зажди, як же так,— бубонить він.— Адже тобі нема ще й п'ятнадцяти...

— Скоро вже, дядьку, буде...

— А де Федько? — згадує Миколиного товариша Калинка.

— Федько вмер... Від сухот...— Очі Миколи тьмяніють, обличчя стає пристаркуватим, як у людини, яка передчасно зів’яла душею. І Калинка більше не питає нічого. Він просто пригортає Миколу до себе, дивиться сухими очима перед собою, поверх постриженої голови, що довірливо тулиться до нього.

— Де ж ти, Колю, живеш? — тихо запитує він.

— У четвертому бараці,— пошепки відповідає Микола,— Разом з Циганом.

— З Циганом!

Калинка враз пригадує слова наглядача, коли зайшла мова про те, щоб перевести хлоп’ят до загальної камери. І недвозначний жест, і бридливу гримасу.

— Слухай, Колю, ти сьогодні ж перейдеш до мене,— схвильовано каже він. Але Микола мовчить, і на обличчі його страх.

— Чуєш, Колю?

— Я не перейду,— шепоче Микола, відводячи очі.

— Чому не перейдеш? Чому? — майже кричить Калинка, торсаючи хлопця за плечі.

— Бо мене Циган заріже.

Микола скімлився, заплакав. Одвертавсь од Калинки, соромлячись сліз, витирав брудним рукавом очі.

— Він усе чіпляється до мене... Каже таке... соромітне...

— Ходім! — вигукнув Калинка, стиснувши Миколину руку. Має врятувати хлопця хай там що.

У четвертому бараці було порожньо. Лише на крайніх нарах, під невеликим вікном, сиділа група блатних. Калинка відразу ж помітив Цигана. Той сидів голий по пояс, весь розтатуйований. На ньому місця живого не було. На грудях же червоніло велике, пронизане стрілою серце, з нього стікала кров, оббризкувала зворушливий напис: "Не забуду мать родную".

Циган сидів і плакав. Він ридма ридав, слухаючи жалісливу блатну пісню про те, як посадили урку на "кічман", як він прощається з усім білим світом:

Прощай, прощай, мой бєлий свєт —

Нє уйті отсюда нікуда...

Жена найдьоть себе другого,

А мать синочка нікогда!

В цієї пісні й справді була сумовита, напрочуд хороша мелодія, і співав її невисокий урка таким зворушливим тенором, що навіть у Калинки зволожились очі. Та пригадавши, за чим він прийшов, Калинка ступні! просто до гурту.

Урки, як по команді, повернули до нього голови, пісня урвалась.

— Цигане, можна вас на хвилину?

— Хто там? — запитав невдоволено Циган, витираючи заплакані очі.

— Якийсь фраєр.

— Ану, катісь отсюда, занудо!

— Цигане, ви мені потрібні! — сказав твердо Калинка, відчуваючи, як у нього починають терпнути губи.

Циган зсунувся з нар, підійшов до Калинки і одразу ж його упізнав. Брови його насупились, очі люто зблиснули, і Калинка стулив кулаки, готуючись до нападу.

— Чівю тібє, гад, надо! — закричав Циган, божевільно витріщивши очі.

— Киньте, Цигане,— сказав Калинка бридливо: за час перебування в неволі він добре вивчив блатних.— Я прийшов сюди не спектакль дивитись.

— Ти що, сука, сам за смертю прішол?

— Я прийшов сказати, щоб ви не чіпали хлопця,— якомога спокійніше продовжував Калинка, хоч спокій цей давався зараз йому не легко.— Щоб не приставали до Миколи.

— Ти що, угрожать мінє, сука, прішол?.. Та я, знаєш, што із тобою зараз іздєлаю!

Циган підійшов до Калинки майже впритул, сморідно дихнув у обличчя. Він би міг легко збити зараз Калинку з ніг, втоптати в землю, але спогад про оту сутичку ще міцно сидів у Циганової голові, тому він лише "строїв спектакль".

— Ти, гнида, фраєр нещасний, що тібє нада від мінє?!

— Щоб ви не чіпали Миколу.

— Ти що, сука, копати на мене підеш?

— Я вас уб’ю,— обіцяє Калинка.— Візьму молот і розвалю вам голову.

Циган вірить, що так і буде. Він все ще кричить, бризкає слиною, але так і не наважується зачепити Калинку.

— Ось так, Цигане,— втомлено каже Калинка.— Краще давайте добром.

Повертається до Цигана спиною, виходить надвір, де на нього чекає на смерть наляканий Микола.

— Тепер він не буде чіплятись до тебе,— обіцяє Калинка, обіймаючи хлопця. Він знає, що цим не кінчиться сутичка з Циганом, але не хоче зараз про це думати. Бачить лише довірливо зведені очі. підлітка, несміливою радістю осяяне худеньке обличчя. І тепло, хороше стає йому на душі.— Все буде добре, все буде гаразд,— додає він.

Того ж вечора Циган завітав до барака, де жив Калинка. Відшукавши поглядом свого ворога, посміхнувся лиховісно, мовчки пройшов до групи блатних, що різалися в очко. Ті зустріли його вітальними вигуками, поступилися шанобливо місцем, Циган так само мовчки сів, простягнув до банкомета свою від татуювання руку:

— Гоні калатушку!

І просидів за грою до ранку.

Спершу Циганові не щастило. Він. програв піджак, хромові чоботи. Червоні плями пішли по смаглявому обличчю, засмикались тоненькі вусики.

— Може, бросім, Цигане? — запитав його догідливо один з новеньких членів "кодли", який ще не встиг стати справжнім уркою, а був просто "сявкою", "мазуриком". Циган так люто глянув на нього, що в того й карти випали з рук.

Циганові все не щастило. Якась чортяча "калатушка" перла до рук, йому ніяк не вдавалося зірвати банк, і обличчя його аж посизіло.

— Гоні!

Врешті під ранок щастя повернулось до нього. Циган банкував, б’ючи усі карти підряд, поступово роздягаючи братву, яка брала участь у грі. Найдовше опирався отой "сявка", "мазурик", якому так щастило напочатку. Врешті й він програвся до нитки, навіть пайок за десять днів наперед. Отоді Циган і сказав те, по що він, власне, сюди й прийшов. Недбало тасуючи карти, запропонував:

— Бросім на фраєра?

Укра зблід. Зіграти на фраєра — означало вибрати будь-кого з незлодійської "кодли", поставити на нього, на його життя. Виграєш — твоє щастя. Програєш — мусиш убити фраєра. Побоїшся, не вб’єш — тебе виженуть з кодли, ти сам станеш фраєром і рано чи пізно, а хтось зіграє на тебе.

— Ну?

Очі Цигана глузливо примружені, зневажлива посмішечка кривить його губи.

— Кишка тонка?

Мазурик оглядається на товаришів, але не зустрічає співчуття. Лише напружену вовчу цікавість бачить у їхніх очах.

— Гоні! — каже урка охрипло і простягає спітнілу долоню.

Але Циган не поспішає.

— На кого? — запитує він.

Урка відчайдушно тикає пальцем в найближчого фраєра, що, не підозрюючи нічого, спокійнісінько спить.

— Ні,— каже Циган,— цей фраєр мінє нє наравиться. Зіграємо он на того,— і брудний ніготь простягається в бік Калинки.— Виграєш — все повертаю назад...

За хвилину Калинка був програний. Тріумфуючий Циган кинув карти, устав, потягнувся, носком чобота недбало відгорнув од себе вигране барахло:

— Забирайте: Циган корешів не зобиджає!

А другої ночі, коли усі міцно поснули, над Калинкою, що лежав обличчям донизу, виросла згорблена тінь. Прислухалась, замахнулася "пером" — гострим, як бритва, ножем. Глибокий стогін вихопився з грудей сонного, він захарчав, затіпався розпластаним тілом, а тінь метнулася поміж нарами, загубилася в темряві...

Так Калинка потрапив до лазарету. До лазарету, а не в братню могилу: його долі вдалося висмикнути щасливу карту, граючи в життя-смерть з уркаганською кодлою. За кілька міліметрів пройшло гостре перо мимо серця, і це врятувало йому життя.

Одужував Калинка довго і тяжко. Виснажений організм кволо боровся зі смертю. Калинка не один день пролежав у гарячці, лише через місяць він зміг сидіти, впираючись тонкими руками в дошки. Він сидів або лежав, кволо прислухаючись до нескінченних розмов, що точились довкола, і спершу йому хотілося лише одного: щоб люди дали йому спокій, не тривожили набридливими розпитуваннями.

Згодом разом з одужанням у ньому почала прокидатись цікавість. Калинка вже не відвертався з досадою, ловлячи на собі уважний погляд, не затуляв вух, а почав прислухатися, ба навіть іноді вставляти й собі слово-друге в розмови, часто-густо про одне й те саме: чи скоро буде амністія, що чутно із волі, хто за що сидить і коли сподівається вийти на волю.

Перший заговорив із ним сусід, що лежав ліворуч. Хоча сказати "лежав" було б не зовсім точно, бо Калинка, відколи отямився, жодного разу не бачив, щоб сусід пролежував боки на нарах. З раннього ранку непорушно сидів він на нарах, спустивши довгі худющі ноги, лише іноді неохоче сповзав на долівку, чалапав повільно до дверей туалету. Повертався і знову сідав — застигав на кілька годин.

Мав звичку довго роздивлятися один і той самий предмет — байдуже, була це людина чи шмат одежини. Дивився невідривно, пильно, зрідка скліпуючи синюватими повіками, доки потривожений отим важким поглядом в’язень починав лаятись:

— Ти довго будеш своїми баньками чортячими світити? В писок захотів?

Здригавсь, наче зі сну, відводив очі, а за хвилину вже впивався ними в когось іншого.

Якось Калинка, зловивши на собі його застиглий погляд, запитав:

— Ви давно тут лікуєтесь?

Сусід неспокійно ворухнувся, і Калинка, який уже не раз стежив за ним, знову подумав, що в нього обличчя, як у мумії. Засушене, позбавлене м’язів, непорушне обличчя мерця, вийнятого на світ божий з тисячолітньої могили.

Тільки очі й жили на тому обличчі. Глибоко запалі, приховані високим надбрів’ям, вони весь час горіли похмурим вогнем, так, наче там дотлівала душа цієї людини.

Калинка вже подумав, що сусід не почув його, коли той ще раз ворухнувся, розтулив сірі вуста:

— А нащо лікуватись?

Голос глухий, надтріснутий, немов його щойно щосили здушили за горло.

— Як — нащо? — здивувався Калинка.— Щоб видужати.

— А нащо видужувати?

Калинка не знав, що відповісти. Тоді сусід глухо забубонів:

— От... лікуються, хочуть жити. А однак всі помруть. І ти помреш, і я, і отой, і отой: ніхто звідси не вийде. Чув: кроликами нас зовуть? Кролики і є. Живемо, поки дають... А прийде час, стукнуть межи вухами, і кінець...

Він замовк і цілий день не проронив уже жодного слова. А вранці Калинка знов відчув на собі важкий його погляд і, як тільки обернувся, зустрівся очима, сусід знову заговорив, так, наче й не було отієї добової паузи:

— Лікуватись! А нащо лікуватись? Ось дивись,— показав на лисого чоловіка,— все заяви пише. А для чого? Надіється, що до Сталіна його заяви дійдуть? Та він давно уже в те сам не вірить.

— От і неправда твоя, і неправда! — заперечив чоловік, неспокійно поводячи головою.— І вірю, і вірю!

— Віриш?.. Обдурюєш ти себе, а не віриш! Пишеш, пишеш, а листами твоїми наглядачі задниці свої підтирають.

— От і неправда твоя, і неправда! — ще палкіше заперечив чоловік. — Не посміють вони цього робити.

— Вони? — перепитав похмуро сусід, і щось подібне до усміху скривило його безкровні вуста.— Вони все посміють, для них законів немає. От візьмуть тебе за вуха, стукнуть молотком по потилиці...

— От і неправда твоя, і неправда! — вже з сльозами на очах вигукнув чоловік.— От він завжди так,— звернувся він за підтримкою до Калинки.— Нічому не вірить. А я вірю! От побачите, дійдуть мої листи до Сталіна — все враз зміниться!

— Атож, дурному молитись...— презирливо мовив сусід та й, одвернувшись од чоловіка, знову зупинив на Калинці понурі свої очі.— Живуть і самі не знають, для чого. Травицю скубуть...

— Однак ви ж теж живете! — не витримав Калинка.

— Я скоро помру,— переконано відповів чоловік.— І ви помрете. Всі помруть! — додав він з похмурою насолодою.

Калинка більше не підтримував розмови. Щось таке гнітюче було в цьому чоловікові, що й справді, дивлячись на нього, не хотілося жити.

— І той он помре,— буркнув, наче проснувшись, сусід.— Ич, замітає! Отак і домете до своєї могили.

Калинка глянув туди, куди показував сусід. Там вимахувала мітлою згорблена істота в подертому рам’ї, що було схоже на брудне пір’я пом’ятого птаха. Коли постать наблизилась, Калинка міг роздивитися високе чоло під копицею сивого волосся, що взялось ковтюхами.

— Хто це? — поцікавився Калинка.

— Академік,— відповів байдуже сусід. Помітивши, як здивовано звелися Калинчині брови, хмикнув.— Не віриш, що й таким пташкам обламують крила? Зараз побачиш...

Діждавшись, поки дідок порівнявся із ним, сусід простягнув руку, запитав глухим своїм голосом:

— Ти — хто?

Дідок здригнувся, притиснув до себе мітлу. Звів на Калинчиного сусіда насторожені очі, зацьковано пересмикнув плечима.

— Хто ти? — вимогливо повторив сусід.

— Я — академік,— тихо відповів дідок, притискаючи до себе мітлу.

Навколо завмерли, повитягували шиї. Видно, не вперше відбувалось оце видовище.

— Який же ти академік, коли ти з мітлою? Гівно ти, а не академік!

— Я академік! — вперто повторив старий.

— От бачиш,— звернувся сусід до Калинки.— Каже, що він академік. А все одно ж помре...

— Я академік!

— Ну, добре, ми віримо: ти академік,— сказав хтось примирливо. Але дідок уже не міг заспокоїтись. Кинув мітлу, стискав маленькі кулачки, погрожуючи невідомо кому.

— Академік я! Академік!

— Навіщо ви його так? — спитав Калинка сусіда. Той ще більше насупився, буркнув своє: "Всі помремо",— одвернувсь од Калинки. Дідок же пожбурив мітлу, вибіг з барака.

— Тепер із тиждень не замітатиме,— зауважив хтось із хворих.

— Амбітний старик!

— Навіщо ж його отак ранити? — запитав знову Калинка, вражений безглуздою сценою.

— Ех, милий, хіба ми кого ранимо! Життя наше прокляте ранить!

Хворі знову поверталися до своїх розмов, про академіка вже нагадувала тільки купа недометеного сміття та мітла, а Калинка все думав про нього. І про нього, й про свого понурого сусіда, про всіх оцих змучених не так хворобами, як неволею людей, яким довго іще буде домівкою похмурий барак, та нари, та вузенький прохід поміж ними, та гола, витолочена тисячами ніг площа, з вартовими — "попками" на триногих вишках довкола. І так тоскно, так незатишно стало Калинці, що він уже ладен був погодитись із сусідом своїм, що "всі помремо, всі знайдем тут могилу...".

От і настав час попрощатись із Калинкою. Однак сперш, ніж потиснути велику добру руку його, хочеться розповісти про ще одну подію, без якої розповідь оця була б неповною.

Сталося це вже після того, як Калинка, реабілітований, повернувся до рідного міста і знову працював в інституті. Одного разу, повернувшись додому, він побачив у себе на столі повістку: викликали до військкомату.

Він був щиро здивований цим викликом, адже його зняли за станом здоров’я з військового обліку, а старенька мати його, яка переїхала жити до сина із села, неабияк налякана. З того дня, коли син не повернувся з відрядження, вона все чекала нової біди, змученим серцем своїм не сприймаючи тих радісних змін, що очищали повітря країни од підозри і страху.

Калинка, як міг, заспокоював матір, але вона його таки не послухалась: вдягла тепле пальто, взула валянки та й пішла потай за сином. І простояла у під'їзді навпроти військкомату, доки син вийшов звідти живий та здоровий.

Калинку запросили на четвертий поверх, і там йому майор вручив медаль та посвідчення. Калинка простягнув був руку та й відсахнувся: на лицьовій стороні медалі чітко виступав профіль Сталіна.

Потім Калинка вертався додому, тримаючи кругленький шматочок металу з барельєфом людини, якій колись так вірив, як не вірив нікому, і яка так підступно зрадила святу його віру. В першому сквері сів на лавку, розтулив долоню, і шматочок металу, зігрітий його теплом, став поволі холонути, і покривався сизуватою мертвою памороззю барельєф вусатої людини з вузьким злим чолом.

1960–1988 рр.